

А.С. Кара-оол

ТӨРЭЭН ТЫВА ДЫЛ: СӨС ТУРГУЗУУ, СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ

Кызыл
2023

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЭ УНИВЕРСИТЕДИ
ДЫЛ ЭРТЕМИ БОЛГАШ ЛОГОПЕДИЯНЫҢ ТЕОРИЯ БАЗА
МЕТОДИКА КАФЕДРАЗЫ

Л.С. Кара-оол

**ТӨРЭЭН ТЫВА ДЫЛ:
СӨС ТУРГУЗУУ, СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ**

Кызыл 2023

УДК 811.51.1
ББК 81.052.1я73
К21

Тываның күрүне университетинин эртем-методиктиг чөвүлелинин шиитпири
езугаар парлаан.

Рецензентилер

Ш.Ю. Кужугет, д.э.к., школа назыны четпээннерниң база эге өөрөдилгениң педагогика база методика кафедрасының доцентизи;

Б.А. Хомушку, Кызыл хоорайның 8 дугаар школазының дээди категорияның эге класс башкыгы.

Кара-оол Л.С.

К21 Төрээн тыва дыл: сөс тургузуу, сөс чогаадылганы: өөрөдилге-методиктиг ном. – Кызыл : ТывКУ-нун ном үндүрер чери, 2023. – 91 ар.

Ук өөрөдилге-методиктиг номну «Төрээн тыва дыл» деп эртемни өөредип турар 44.03.05. «Педагогиктиг өөрөдилге» (ийи профильди), профили «Эге өөрөдилге» база «Орус дыл», 44.03.03 «Тускай (дефектологтуг) өөрөдилге», профили «Школа назы четпээннер дефектологиясында» студентилер ажыглаары-биле тургускан.

Рецензенты:

Ш.Ю. Кужугет, к.ф.н., доцент кафедры педагогики и методики дошкольного и начального образования;

Б.А. Хомушку, учитель начальных классов высшей категории МБОУ СОШ № 8 г. Кызыла.

Кара-оол Л.С.

К21 Родной тувинский язык: состав слова, словообразование: учебно-методическое пособие – Кызыл : Изд-во ТувГУ, 2023. – 91 с.

Учебно-методическое пособие предназначено для студентов бакалавров, изучающих «Родной тувинский язык», по направлениям подготовки 44.03.05. «Педагогическое образование» (с двумя профилями подготовки) – профили «Начальное образование» и «Русский язык», 44.03.03 «Специальное (дефектологическое) образование», профиль «Дошкольная дефектология».

© Кара-оол Л.С., 2023

© Тувинский государственный университет, 2023

Допчузу	
I. Грамматика дугайында эге билиг	4
Грамматика. Морфология. Синтаксис. Грамматиктиг утка.	
Грамматиктиг хевир. Грамматиктиг категория	4
Дылдарның морфологтуг бүдүш тургузуунун дугайында эге билиг	7
II. Тыва дылда сөс тургузуу	9
Морфемика. Морфема. Морф	9
Морфеманың хевирлери	9
Сөстүң морфема составынга болу бээр өскерлиишкиннер болгаш морфемаларның каттыжар чуруму	16
Сөс тургузуунга мергежилгелер	17
Бот ажилдар	29
III. Тыва дылда сөс чогаадылгазы, ооң кол аргалары	32
Кожумактыг база каттыштырылга аргалары	32
Лексика-семантиктиг арга	35
Конверсия аргазы, ооң хевирлери	36
Хурааңгайлаашкын база хоолгалаар аргалар	38
Изоляция база холушкак аргалар	40
Сөс чогаадылгазынга мергежилгелер	41
Бот ажилдар	52
Рефераттарның чижек темалары	56
Ажыглаар литература даңзызы	57
Кызырылгалар. Хурааңгайлаан аттар	60
Капсырылга 1. Сайгарылгалар чуруму. Сөс тургузуунун (морфемниг) сайгарылга чуруму. Сөс чогаадылгазының сайгарылга чуруму	61
Капсырылга 2. Кол терминнер словары	61
Капсырылга 3. Тыва сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазының дугайында статьялар	64

I. ГРАММАТИКА ДУГАЙЫНДА ЭГЕ БИЛИГ

Грамматика. Морфология. Синтаксис. Грамматиктиг утка.

Грамматиктиг хевир. Грамматиктиг категория

Грамматика (<гр. *grammatike* – бижилге + *techne* – уран арга) – дылдың морфология болгаш синтаксизиниң дугайында өөредиг.

Грамматика сөстөр болгаш оларның хевирлерин, тургузуун база сөс каттыжышкыннарының болгаш домактарның хевирлерин өөренип шинчилээр дыл эртеминиң адыры болур.

Морфология (<гр. *morphe* – хевир + *logos* – өөредиг) – дылдың морфологтуг системазын шинчилээр дыл эртеминиң бир адыры. Морфологияның өөренир кол чүүлдери – морфемалар, сөстөр болгаш оларның хевирлери, база лексика-грамматиктиг бөлүктөр деп адаар чугаа кезектери болгаш оларның системазы болур.

Морфология синтаксис-биле кады грамматиканы тургузар.

Синтаксис (<гр. *syntaxis* – тургузары), оон өөренир кол объектилери – сөс каттыжышкыннары болгаш домактар, оларның системазы болур.

Грамматикада үш харылзаалыг терминнер бар:

- грамматиктиг утка;
- грамматиктиг хевир;
- грамматиктиг категория.

Грамматиктиг (ужур эдерген) утка – онзагай шынарларын түңнээн бөлүк сөстөргө хамаарылгалыг утка. Грамматиктиг утка янзы-бүрү хамаарылгаларны илередир: сөс каттыжышкынары болгаш домакка сөстөрнүң аразында харылзааларын, азы кылдыныгны күүседип турар кижиге, медээлеп турар чүүлдүң үеге, амгы байдалга, чугаалап турар кижиниң медээлеп турар чүүлүңгө хамаарылгазын дээш оон-даа өске.

Чижээ, *ачамның акызы* – төрөл хамаарылгазы, *дагның эдээ* – бир чүвениң кезии; *аудиторияже кирипкен* – кылдыныгның угланган чери; *суурдан келген* – кылдыныгның үнген чери дээш оон-даа өске.

Чаа кирип келдим – бодунга хамаарылгалыг, чугаа мурнунда болган кылдыныг;

Чедип келген ышкаш – болган кылдыныгны даап бодааны.

Сөс элээн каш грамматиктиг уткалыг болур. Чижээ,

келдим – к.с., ч.э.ү., 1 ар., ч.с.;

факультетке – ч.а., Б.п., ч.с.;

мээң – 1 ар., ч.с., Х.п.

Грамматиктиг уткалар сөстүң бүдүн бөлүүн аңгылаар болгаш сөстөрнүң аразында харылзааларын илередир. Дылга грамматиктиг уткалар морфологтуг болгаш синтаксистиг илередишлиг. Тодаргайлаарга,

1. Өскертилге кожумактарының дузазы-биле илереттинер: *номну, номда, номдан* – падеж уткалары; *номум, номуң, ному* – хамаарылга хевирлери; *номнар, даглар, дыттар, аалдар* – сан хевирлери; *келди, келген, келир, келгелек* – үе хевирлери; *тургай, турзун, тургуже* – наклонение хевирлери; *бардывыс, бардыңар, барды* – үе база арын хевирлери.

Грамматиктиг утка тускай көргүзүкчү чок тургаш база илереттинер: *тур* – бол.н, ч.с., а.ү.; *сен* – 2 ар. ч.с., *хем* – А.п., ч.с.

Чижээ, *Күдер сынныг аныяк оол аянныы кончуг сыгыртып тур.*

Ук домакта *оол* деп сөс тускай көргүзүкчү чок-даа болза, дараазында грамматиктиг уткаларны илередип турар – А.п., ч.с.

Чамдык сөстөрнүң грамматиктиг утказы кожа турар сөзүнүң дузазы-биле илереттинер: *ном номчуур* (чүнү? О.п.), *авам чагыы* (кымның? Х.п.).

2. Дузалал сөстөр (эвилел, эдеринчи, дузалал аттар, артынчы) дузазы-биле: *авам биле ачам; келген боор, номчуп-ла...*

Чижээ, *Эртен келир болдулар бе?* (айтырыг утказы) *Эртен келир болду ышкаш* (даап бодаашкын).

3. Сөстүң туружу: *куштар чанган* (куштар канчалган?), *чанган куштар* (кандыг куштар?); *чарааш уруг* (кандыг уруг?), *уруг чарааш* (уруг кандыгыл?).

4. Интонация: *Келди. Келди? Келди!*

5. Ударение: *адыр* (будуктуң адыры, көдээ ажыл-ажый адыры, хандырылга адыры) – *адыр* (ам, бичии мана).

6. Сөстү катаптаары азы редупликация: *Кызыл-кызыл, номчун-номчун, сап-сарыг.*

7. Супплетивизм аргазы (грамматиктиг хевир аңгы дазылдыг сөстөр дузазы-биле илереттинер): *кижи – чон, улус; эки – кедергей, аажок.*

8. Аналитиктиг арга: *чараш – кончуг чараш – чараш эвес, бижиди – бижип тур – бижип тур мен.*

9. Холушкак арга: *мен номчудум,*

Грамматиктиг хевир – грамматиктиг уткаларның илереттинеринге дузалаар дылдың аргалары. *Алды* деп сөсте – *ды* деп өскертилге кожумаа үшкү арын, чаңгыстың санын, чоокта эрткен үе, болуушкуннун наклонениезин айтып турар.

Грамматиктиг утканың материалдыг илерээшкени лексиктиг утказы-биле сырый харылзаалыг, ынчангаш кандыг-бир сөстүң грамматиктиг хевир, ооң илереттинер аргазы-биле тудуш харылзаалыын көргүзөр.

Чаңгыс сөс элээн каш грамматиктиг хевирлерлиг. Бо таварылгада сөстөрниц лексиктиг утказы өскерилбес, а грамматиктиг уткалары өскерилгенинден сөстүң грамматиктиг хевирлери тургустунар.

Чижээ, чечек – чечектер, чечектиң, чечээм; өөрөн-, өөренир, өөрөнгөн, өөрөнип, өөрөнгөш, өөрөнгөй, өөрөнгөз, өөрөнгөжө, өөрөнгө.

Кайы-бир сөстүң грамматиктиг хевирлерин төрөл сөстөринден ылгап билири чугула.

Тут – туткан, тудар, туттум, туткай, тудуп, туткаш, тутпушаан – грамматиктиг хевирлери;

Тут – тудуг, тудугжу, туткууш, тудуглуг – төрөл сөстери.

Грамматиктиг категория – 1. Чаңгыс аймак грамматиктиг уткаларның каттышканы. Чижээ, аңгы-аңгы падеж уткалары падеж категориязы болуп каттыжар, аңгы-аңгы үе хевирлери үе категориязы болуп каттыжар.

2. Ниити семантиктиг база морфолог-синтаксистиг демдектери-биле каттышкан эң улуг лексика-грамматиктиг сөстөр бөлүү. *Кылыг сөзүнүң категориязы. Наречие категориязы. Сан категориязы.*

Грамматиктиг категория – ниити дыл болуушкуну, а грамматиктиг утка – аңгы дыл болуушкуну.

Грамматиктиг падеж категориязы 7 падеж уткаларын каттыштырар, а сан категориязы – чаңгыстың болгаш хөңнүн санының уткаларын.

Грамматиктиг категория кезээде ийиден эвээш эвес грамматиктиг утканы бодунга сиңирген чоруур.

Сөс чеже грамматиктиг категорияга өскерлир, ынча грамматиктиг хевирлиг:

Чижээ, *одаг* – *одаглар*, *одагның*, *одаа*, *одагжыгааш*.

Бижиги – *бижээн*, *бижиди*, *бижишир*, *бижип тур* (1 үе категориязы – 4 грамматиктиг хевир).

Уруг – *уругнуң*, *уругга*, *уругну*, *уругда*, *уругдан*, *уругже* (1 падеж категориязы – 7 грамматиктиг хевир).

Бүгү дылдар бот-боттарындан чугаа кезектериниң грамматиктиг демдектери-биле ылгалып чоруур:

1. Грамматиктиг категорияларының бар-чогу-биле.

Чижээ, немец, орус дылдарда род категориязы бар, а тыва, англи дылдарда чок.

Немец, англи дылдарда определенность, неопределенность категориязы бар, а орус, тыва дылдарда чок.

2. Грамматиктиг категорияларның илереттинер аргалары-биле

а) орус, англи дылдарда хөйүнүң саны флексия дузазы-биле илереттинер: *шар-шары*, *table* – *tables*, а немец, француз дылдарда артикль: *das zimmer* – *die zimmer* (комнаты), *la noix* – *les noix* (орехи).

б) орус, немец дылдарда 3 род категориязы бар, а француз, испан дылдарда – 2.

в) орус дылда 6 падеж, немец дылда – 4, венгр дылда – 20 ажыг, тыва дылда 7 падеж хевир бар.

Дылдарның морфологтуг бүдүш тургузуунун дугайында эге билиг

Дылдарны морфемниг бүдүжүнүн аайы-биле дараазында бөлүктөргө хуваап турар:

1. Агглютинативтиг;

2. Дазыл дылдар;

3. Флексиялыг дылдар.

Агглютинативтиг дылдар – сөстүң хевирлерин флексияларын өскертип тургаш эвес, а агглютинация дузазы-биле өскерттир дылдар.

Агглютинация (лат *agglutinare* – чыпшыр хырбалаар) дээрге сөстүң дөзү азы дазылынга аффикстерни кожуп тургаш, сөстүң хевирлери болгаш укталган дөстөрүн тургузар арга.

Аффикс бүрүзү чаңгыс грамматиктиг уткалыг болгаш кандыг-бир грамматиктиг утканы чаңгыс аффикс (аңгы-аңгы фонетиктиг вариантыларлыг) илередир. Чижээ, *өрээлдерде* деп чижектерде *өрээл* «бажыңның бир кезээ», *дер* – хөйнүң санының кожумаа, *да* – Т.п. кожумаа, *деңне*: турк дылда *одаларда* «өрээлдерде» -лар – хөйнүң санының кол морфемазы, а фонетиктиг вариантылары – *-дар, -дер, -тар, -тер, -нар, -нер*.

Агглютинативтиг дылдарга түрк, финн-угор, моол, самодий дылдар хамааржыр.

Дазыл дылдар – тускай кожумактар чок болганы-биле лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларны сөстөрни кожуп, туруштарын солуп тургаш азы дузалал чугаа кезектериниң дузазы-биле илередир. Дазыл дылдарга кыдат болгаш вьетнам дылдар хамааржыр. Чижээ, кыдат дылда грамматиктиг уткаларның илереттинери: *гао шан* – бедик даг, а *шан гао* – дагның бедии.

Чаа сөстөрни чогаадырынга чижектер: *женьшень* «оргаадай» деп сөсте *жень* «кижи», *шень* «үнүш» деп сөстер каттышкан, *гуньжень* «ажылчын» – *гунь* «ажыл», *жень* «кижи», а *бинмаюн* «бир дугаар императорнун терракот шерии» – *бин* «дайынчы», *ма* «аът», *юн* «керамика».

Флексиялыг дылдар – сөстөрнүн хевирлерин флексиялар (флексия азы окончание, префикс, суффикс, артикль) дузазы-биле өскерттир дылдар. Флексиялыг дылдарга славян, индоиран, балтий дылдар хамааржыр.

Флексия хары угда элээн каш грамматиктиг утканы илередир. Чижээ, *пиш-у* деп сөсте -у деп флексия 1-ги арын, чаңгыстың саны, амгы үе, болуушкун наклонениези деп уткаларны илередип турар. Флексиялыг дылдарда чаңгыс грамматиктиг утканы ийиден хөй флексияларның дузазы-биле

илеридир, чижээ, хөйүнүң саны - *дома, друзья, цветы, карандаши*.

II. ТЫВА ДЫЛДА СӨС ТУРГУЗУУ.

Морфемика, Морфема. Морф.

Морфемика – сөстүн уткалыг кезектериниң (морф болгаш морфемалар) дугайында өөредиг.

Морфема (гр. *morphō* – хевир) – сөстүн эң биче уткалыг кезээ.

Морфемалар ийи хевирлиг.

1. Дазыл морфема – укталбаан дөс (дазыл): *тон, сарыг, эрте, кел, ийи, ол*.

2. Аффикс азы дузалал морфема-аффикстер: өскертилге, чогаадылга, хевир тургузар кожумактар, немелде үн азы интерфикс.

Сөс чаңгыс азы азы элээн каш морфемаларлыг болур. Чижээ, *төл, тур, эрте, беш, кыш* азы *төл-дүг, тур-гула-ар, эрте-жик, беш-те-н, кыш-та-г-ла-ашкын*.

Морф – морфеманың тодаргай фонетиктиг вариантызы. Морфтар дазыл болгаш аффиксалдыг деп хевирлерлиг.

Хол, холдар, холчугаш, холдуг, холдаар деп чижектерде беш морф (хол-) чаңгыс морфеманы тургузуп турар.

Аалдар, хөлдөр, пөштер, паитар, аңнар, чеңнер, салаалар, серээлер деп чижектерде сөс морф аффикс (-дар, -дер, -лар, -тер, -нар, -нер, -лар, -лер) чаңгыс морфема.

Мен деп сөстө дазыл морф *мен* база тик көргүзүкчүлүг морф бар: 1 ар., ч.с. илередип турар.

Морфемниг сайгарылга. Кандыг-бир сөстө амгы тыва дылда бар морфемаларны аңгылап сайгарары. Ол тускай чурумнуг, көр Капсырылга 1.

Морфеманың хевирлери

Сөс дараазында морфемалардан (уткалыг кезектерден) тургустунар:

1. ДАЗЫЛ (°) – сөстүн кол кезээ, эге үндезини, чижээ, **ном, ном** - нуг, **ном** - чу; **бижи, бижи** - к, **бижи**-к-тиг.

Дазыл – төрөл сөстөрнийң ниити кезээ.

Чаңгыс дазылдан укталган аңгы уткалыг сөстөрни **төрөл сөстөр** дээр. *Чижээ*, чуру – чурук – чурукчу – чурумал; кыш – кышта – кыштаг – кыштагла – кыштаглаашкын; изи – изиг – изигленир; чугаа – чугаала – чугаалыг – чугаакыр; кат – каттыг – катта.

Тыва дылда сөс чүгле дазылдан тургустунган болгаш долу уткалыг бооп болур, *чижээ*, *кат*, *каас*, *тур*, *ийи*, *чок*, *бо*, *дүүн*.

Дазыл хостуг болгаш холбаалыг деп хевирлерлиг.

Хостуг дазыл – өске морфелардан аңгыланып, тода көстүп турар дазыл, *чижээ*,

аал – *аалда*, *аалдар*, *аалым*; *аалчы*, *аалдыг*, *аалдаар*, *аал-оран*;

үш – *үшке*, *үштер*, *үжүм*; *үшкү*, *үштүг*, *үштээр*, *үш-үш*;
мен – *мени*, *менден*, *менче*; *менгилешир*;

ак – *аксымаар*, *аккыр*, *ак-ак*, *агарар*, *агараңнаар*, *агараңнадыр*;

уяра – *уяраар*, *уяраан*, *уярап*, *уярадыр*, *уяравас*, *уяраза*, *уяравышаан*.

Холбаалыг дазыл – кандыг-бир фонетиктиг болушкуннуң түннелинде өске морфемалар-биле эзилдир тутчу берген болгаш аңгылаттынмайн баар дазыл, *чижээ*,

караам, *карааң*, *караа* (*карак*); *аяам*, *аяаң*, *аяа* (*аяк*);
чүрээм, *чүрээң*, *чүрээ* (*чүрек*);

кээр (*кел*), *бээр* (*бер*), *баар* (*бар*), *чуур* (*чуг*), *боор* (*бол*),
киирген (*кир*), *ойна* (*оюн*);

бертен (*бо эртен*), *даарта* (*даң эрте*), *аппаар* (*ап баар*),
эккээр (*ап кээр*);

мээң (*мен*), *сеңээ* (*сен*), *ооң* (*ол*), *мону* (*бо*).

2. КОЖУМАК (аффикс) – дазылга улай немежир сөстүн уткалыг кезээ.

Чижээ, дунма-**зы**, дунма-**лар-ым**, ном-**нар**, ном-**нуг**;
бижи-**ир**, бижи-**к**, чечек-**ти**, чечек-**тиг**, күзе-**л**, күзе-**л-и**.

ЧОГААДЫЛГА КОЖУМАА (Λ) – дазылга азы дөске немешкеш, ооң лексиктиг утказын үндезини-биле өскертип, чаа сөс чогаадыр тодаргай уткалыг кожумак.

∩ + Λ оол + **дуг**, эм + **чи**, чугаа + **ла**, чуру + **к**, дүүн + **гү**;

^+^+^ акышта+г, эмчи+лиг, чурук+чу, номчу+кчу, бүдүрүкчү+лүг.

Чогаадылга кожумактары бүдүрүкчүлүг, эвээш бүдүрүкчүлүг база өлүг кожумактар деп хевирлерлиг.

Бүдүрүкчүлүг кожумактар – амгы тыва дылдың сөс чогаадылгазында калбаа-биле ажыглаттынып турар кожумактар, чижээ,

-чы, -чи, -чу, чү: чогаалчы, аңчы, аалчы, эмчи, диңчи, ишчи, бижикчи, чурукчу;

-кчы..., -ыкчы...: аргыкчы, башкарыкчы, быжыкчы, дыңнакчы, одакчы, камгалакчы, дузалакчы, удуртукчу, номчукчу, ужудукчу;

-г, -ыг...; чагыг, болчаг, дилег, кадаг, айтырыг, садыг, кежиг, билиг, өөредиг;

-лыг, -лиг; -дыг, -диг, -тыг, -тиг, -ныг, -ниг: хаялыг, уялыг, билиглиг, принтерлиг, өглүг, талдыг, аалдыг, элдиг, хөлдүг, аъттыг, эштиг, номнуг, эмниг, амданныг;

-гыр, гир, -кыр, -кир...: дылгыр, угаангыр, аштангыр, ажылгыр, ээлгир, эткир, ишкир, боткур, сүткур, оккур;

-ла, -ле, -на, -не, -та, -те, -да, -де...: сугла, чугаала, бызаала, бөрүле, хирээле, самна, эмне, хүнне, херимне, кааста, бутта, будукта, инекте, талда, шилде, аалда, малда;

-дыр, -дир, -тыр, -тир: арылдыр, дыңзыдыр, экидир, дескиндир, чыгтыр, тудуштур, багайтыр, чараштыр, өңнештир;

-кылаштыр, -килештир...: кушкулаштыр, ыткылаштар, оккулаштыр, кижигилештир, менгилештир, олгулаштыр.

Эвээш бүдүрүкчүлүг кожумактар – амгы тыва дылда сөс чогаадылгазынга барык ажыглаттынмас кожумактар, чижээ, *оттук, кестик; чамашкы, өөрүшкү; көрүш, тыныш; ажыткы, чырыткы; кызымак, түремик, холумак, чуксуг, дарызыг, чемзиг; ада, дуза, дажа, сана; сагышсыра, уйгузура, ханзыра.*

Өлүг кожумактар – амгы тыва дылда сөс чогаадыр шынарын чидирипкен сөстүң дөзү-биле эзилдир быжыга берген кожумактар, чижээ, *кыскаш, кушкаш; бурундук, кезиндек, дилиндек, эмистик; моюндурук; үрезин, андазын, хүнезин; колун, кулун; докпак, аспак; кадат; суксун; дүжүт, кадат; өңнүк; тайга-таскыл; келин, чарын; дүргек, эргек; көшкүн.*

Тыва дылда тускай чугаа кезектери сөс чогаадыр кожумактарлыг. Чижээ, **чүве аттары** чогаадыр кожумактар:

-чы, -чи, -жы, -жи...: аңчы, чылгычы, школачы, балыкчы, эмчи, дииңчи, ишчи, хойжу, тараажы, садыгжы, тудугжу;

-кчы, -кчи, -ыкчы, -икчи...: парлакчы, аргыкчы, тиилекчи, көрүкчү, даараныкчы;

-лга...: чурулга, чалалга, тиилелге, өөредилге, парлалга, киржилге, өскерилге, үделге;

-лда...: хыналда, немелде, күүселде, көрүлде, чуулда, немелде, соңгулда, хөгжүлдe;

-л: күзел, бодал, идегел, бүзүрел, санал, байырлал, белеткел, магадал, мактал, идегел;

-лда, -ылда...: чыылда, шылгалда, көрүлде, хыналда, өзүлдe, немелде, күүселде, соңгулда;

-ыш...: тыныш, таныш, тывыш, туруш, көрүш, үнүш.

Демдек аттары чогаадыр кожумактар:

-лыг, -лиг, -ныг, -ниг...: хаялыг, харлыг, үнелиг, өөрүшкүлүг, номнуг, эмниг, аъттыг, эштиг, хылдыг, талдыг, төлдүг, дааштыг, доштуг;

-г, -к, -ык, -ик: арыг, алгыг, изиг, кургаг, ажыг, аарыг, чылыг, кадыг, тодуг, чымчак, бедик, үзүк, артык, кошкак, бузук, бузук, дежик, ыжык, чирик, бедик, чырык;

-кыр, -кир, -гыр, -гир: чугаакыр, даашкыр, сүткүр, дүккүр, ишкир, боткур, дыңнангыр, чедингир, дылгыр, угаангыр;

-гы, -ги, -кы, -ки...: чайгы, эртенги, дүүнгү, часкы, күскү, эртенги, кежээки, даштыкы, иштики;

-аачал, -ничел...: агыычал, ыядыычал, кээргээчел, аарыычал, уттуучал, өкпелээчел, уяраачал;

-мал: чорумал, казымал, төрүмел, тарымал.

Кылыг сөстери чогаадыр кожумактар:

-ла, -ле: чугаала, кадарчыла, сугла, кажаала, шайла, аяла, хемеле, күртүле, дилгиле;

-та, -те, -да, -де: ыяшта, тоорукта, балыкта, сүтте, өөкте, инекте, аалда, малда, тоолда, салда;

-на, -не: аңна, маңна, самна, камна, онна, чаңна, хамна, чемне, эмне, хемне;

-гар, -гер, -кар, -кер: суггар, чемгер, оъткар, аъткар, ашкар-чемгер, хепкер;

-а, е...; сана, дажа, ада, дуза, ойна, амыра, дүже, көзе, байы, хады;

-р, ар...; алгыр, кышкыр, карар, кыйгыр, агар, көгер, саргар.

Наречилер чогаадыр кожумактар:

- тыр, -тир, -дыр, -дир: багайтыр, чараштыр, чыттыр, эптештир, тудуштур, экидир, кудулдур, эрттир, дескиндир, хүнзедир, арылдыр, дыңзыдыр, долгандыр, дыңналдыр, даашталдыр;

-кылыштыр...: аъткылаштыр, кижигилештир, менгилештир, оккулаштыр, бискилештир, кушкулаштыр, ыткылаштыр, хаткылаштыр.

ӨСКЕРТИЛГЕ КОЖУМАА (□) – дазылга азы дөске немешкеш, чаа уткалыг сөс чогаатпас, домакка азы сөс каттыжыышкынынга сөстүң өске сөс-биле хамаарылгазын көргүзөр абстракттылыг (туугай) уткалыг кожумак.

◊ + □□ *ном – ном + нар, ном + да, ном + ум, ном + ум + да;*

бижи – бижи + ир, бижи + ир + лер, бижи + ди + м;

ийи – ийи + лер, ийи + ни, ийи + зи, ийи + зи + ниң.

Чүве адының өскертилге кожумаа ооң **санын, падежин** база **хамаарылга хевирин** көргүзөр: *сылдысты* (О.п.), *сылдыстар* (х.с.), *сылдызы* (3-кү арынның хам. хевири).

Кылыг сөзүнүң өскертилге кожумаа ооң **үе, сан, арын, наклонение** азы **деепричастие хевирин** көргүзөр: *келди* (э.ү.), *келген* (э.ү.), *келир* (к.ү.), *турлар* (х.с.), *турганнар* (э.ү., х.с.), *бижидим* (э.ү., 1 ар.), *көрсүн* (дужаал накл. хевири), *ойназа* (даар накл. хевири), *дыңнагыже* (кызыгаарлаар накл. хевири), *келгеш, кирип, уне, ырлай.*

Ат орнунуң өскертилге кожумаа ооң **санын, падежин, хамаарылга хевирин** көргүзөр: *бистер* (Х.с.), *менде* (Т.п.), *бистии* (1-ги арынның х.с. хам. хевири).

Сан адының өскертилге кожумаа ооң **падежин, хамаарылга хевирин** көргүзөр: *онга* (О.п.), *үшке* (Б.п.), *алдызы* (хам. хевири).

ХЕВИР ТУРГУЗАР КОЖУМАК¹ (–) – дазылга азы дөске немешкеш, сөстүң лексиктиг утказын өскөртпөс, ук уткага немелде утка киирер азы ол утканы нарынчыдыптар онзагай уткалыг кожумак. Ук кожумактар чүве аттары, демдек аттары база кылыг сөстөринге таваржыр.

Чүве аттары. Хуу үнелел категориязының кожумактары – колдуунда бичеледип чассыткан, азы эргеледип чассыткан утка киирер.

Чижээ, *бажың+чыгаиш, хөл+чүгөш, оол+чугаиш, дагаа+жыгаиш, тей+ жигөш; авам+ай, ачам+ай, угбам+ай, оглум+ай, дуңмам+ай, чуртум+ай, черим+тей; оол+ак, казан+ак, төж+тек; чассыг+бай, чалгаа+най, диш+ней, тенек+ней; кулун+чак, хем+чик, дилги+жек, күске+жик, көжээ+кей, эжи+кей, дуңма+кым, ава+кым, угба+кым.*

Демдек аттары. Шынарның демдек аттарының чада кожумактары:

өйүндө чада: *ак, кызыл, көк;*

күштөлдирер чада: *ак+кыр, кызыл+гыр, көк+күр;*

кошкадыр чада: *ак+сымаар, кызыл+зымаар, көк+сүмээр,* ол ышкаш *биче+жек, чуга+жак, көг+үлдүр, сарг+ылдыр, бора+лдыр.*

Кылыг сөзү. Болбас хевирниң болгаш залог, вид кожумактары болур.

Болбас хевирниң кожумактары: *тут+на, иш+не, бар+ба, кел+бе, чугаала+ва, мегеле+ве, доң+ма, эм+ме, кеш+нес, бар+бас, сугла+вас, доң+мас;*

Залог кожумактары: *халы+т+кан, чору+д+ар, кыл+дыр+ар, кел+дир+ер, тут+тур+ар, бижит+ттир+ер, номчу+ттур+ган, көр+үш+кен, сана+ж+ыр, бода+н+ыр, чуг+дун+ар, аргы+ттын+ган, дыңна+л+ыр, тыв+ыл+ган, көр+үш+тур+ген;*

¹ Ук кожумактарның -чыгаиш хевирин эге школада чогаадылга кожумаа деп өөредип турар.

Вид кожумактары: *кел+гилэ+эр, чыт+кыла+ар, бар+баста+ан, төн+местэ+эр, тут+наста+ан, бижи+вит+кен, кир+ип+кен, кара+нна+ар, кизирт+кейин+ип, кылаң+айын+ып.*

Немелде үн (интерфикс) дээрге 3-кү арыннын хамаарылга хевиринде аттыг чугаа кезээнге доора падеж кожумактары немежирге, тыптып кээр немелде **Н** деп үн, чижээ, *чурту-н-га, чурту-н-да, чурту-н-дан, чурту-н-че; чечектери-н-ге, чечектери-н-де, чечектери-н-ден, чечектери-н-че; ийизи-н-ге, ийизи-н-де, ийизи-н-ден; силернии-н-ге, силернии-н-де, силернии-н-ден, силернии-н-че.*

Интерфикс кайы-даа кожумактың хевиринге хамаарышпас болгаш сөстүң морфемниң сайгарылгазын кылып турда, ону шыйбас.

3. ДӨС (___) – сөстүң өскертилге кожумаа чок, оон лексиктиг утказы синген чоруур кезээ.

Чижээ, *аң-нар, эмчи-ни, бижик, сугла-ар, кел-ген, мен-ден, сен-и, беш-ти, ийи-зи; эм* – аарыг кижини эмнээрде ажыглаар суук азы кадыг бүдүмел, *эмчи* – аарыг кижиге эм-дом дузазы-биле дуза чедирер тускай мергежилдиг кижиге; *школа* – эге азы ортумак өөредилге чери, *школачы* – эге азы ортумак өөредилге черинде өөренип турар кижиге.

Өскерилбес чугаа кезектери чүглө дөстен тургустунар. Чижээ, *чараш, делгем, кышкы* – демдек аттары; *эртен, ам, дуун* – наречиелер.

Дөс укталган болгаш укталбаан деп хевирлерлиг.

Укталбаан дөс – чаңгыс дазылдан тургустунган дөс, бүткен-не боду, оон тургузуунда чогаадылга кожумактары азы өске дазыл чок, чижээ, *өрээл, соок, бир, эртен, даг-лар, ийи-ни, сад-ар.*

Укталган дөс – кандыг-бир дазылга азы укталган өске дөске чогаадылга кожумаа немешкенинден, бир болза ийи дөстүң каттышканындан тывылган, чаа утка илередип турар дөс, чижээ, *кыш+та (кыш – ч.а.; кышта – к.с.), кыш+кы (кыш – ч.а., кышкы – д.а.), кыш+кылаштар (кыш – ч.а., кышкылаштыр – наречие), кыш+та+г (кыш – ч.а., кышта – к.с., кыштаг – ч.а.), алдын-доос, ак-көк, Алдан-Маадыр, Ак-кыс, бөгүн (бо хүн).*

Укталдырар дөс – чаа сөстү чогаадырынга үндезин болур дөс, чижээ, *майгынныг, майгыннаар* деп сөстөрни чогаадырынга үндезин болган укталдырыр дөс *майгын*.

Сөстүн морфема составынга болу бээр өскерлишкиннер

Тыва дылда сөстөрнүң морфемалары, өске түрк дылдар-биле бир дөмей, колдуунда тода, көскү болур, чижээ, *сыннарның – сын-нар-ның, дашчыларны – даш-чы-лар-ны, чугаалашкан – чугаа-ла-ш-кан, дузалажыпкан – дуза-ла-ж-ып-кан, үжүнге – үж-ү-н-ге, бистиң – бис-тиң, суггур – суг-гур, караңнаар – кара-ңна-ар.*

Ынчалза-даа чамдык таварылгаларда фонетиктиг болуушкуннарның (кызырлыышкын, бөдүүнчүүшкүн) түннелинде сөсте морфемаларның кызыгаары чидип, эзилдир тутчу бээр таварылгалар бар, чижээ,

*аяа<аяк-ы, караа<карак-ы, аксы<агыс-ы, огул<огул-у;
кээр<кел-ир, оرار<олур-ар, чораан<чору-ган, баар<бар-ар;
болгулаан <болгула-ган, баргылаан <баргыла-ган, келгилээн <келгиле-ген;
мээң <мен-ниң, сээң <сен-ниң, ооң <ол-нуң; мооң <бо-нуң;
хараала<хара-гала, диргизер<дириг-ис-ер, хадаала<хат-ы-гала, номчаалак<ном-чу-галак;
саргар<сарыг-ар, дорала<доруг-ала, саржаг<сарыг чаг.*

Тыва сөстүн морфемаларының каттыжар чуруму

- ^ төл, аң, чурт, сарыг, көк, улуг, биче, чор, бижи, он, муң, мен, бис, куду, эң;
- ^+ □ төлдөр, аны, хемде; чорду, келди, бижип, келгиже, бергей, турзун; ийизи, мундан; менче, бистиң;
- ^+ □ □ төлдерим, акымны, аңының, чордувус, бижиирлер, ийизин, бистерде;
- ^+ □ н □ бажында, дуңмазынга, эжинче, ийизинден, бежинге, мээңиинге;
- ^+ ▴ аккыр, аксымаар, чугажак; келбе, барба, тутпас, кешпес; төжек, кулунчак;
- ^+ ▴ □ аваким, эжиким, дуңмакым; чугаалажыр, бижишпейн, билбезим, хосталыр;

+	-	-	□	бижижипкен, аргыттынар, чагыттынган; дамчыдыптар, бижидиптер;
+	^			аңчы, чурук, чорук, онгу, төлдүг, ыядыычал, чайгы, сугла, менгилештир, экидир;
+	^	□		чогаалчыны, ажилчыны, чурукта, санаар, чугаалады, номчуп, ийигизи;
+	^	-	□	чугаалажыр, номчупкан, аңнашпышаан, дузалашты, эмнешти;
+	^	^		чоруктуг, бижиктиг, саналга, чайлаг, эмчилиг, шайлалга, чурукчу;
+	^	^	□	чайлаглар, саналганы, бижикчизи, көрүкчүлээр, дузалакчылар;
□	□	^		хойларлыг, кыстарлыг, эштерлиг, билгензиг, чөгенгензиг, боданганзыг;
+	□	□	^	таныырымзыг, көргенимзиг, билиримзиг, ужурашканзыг;
+	□	-		авамай, ачамай, акымай, угбамай, черимей, чүртүмай, эжимей;
+	^	-	-	□ чугаалажыпкан, дузалажыптар, санажыпкан, номчужуптар.

Сөс тургузуунга мергежилгелер

Мергежилге 1. Дараазында терминнерниң тодарадылгазын бериңер: морфемика, морфема, морф; аффикс, дазыл; интерфикс, кожумак; чогаадылга кожумаа, өскертилге кожумаа, хевир тургузар кожумак; дөс, укталган дөс, укталбаан дөс, укталдырар дөс.

Мергежилге 2. Морфемиканың терминнерин ажыглап, кроссвордтан тургузунар.

Мергежилге 3. Айтырыгларга харыылаңар:

- 1) Кым деп эртемден бир дугаар морфема деп терминни дыл эртеминге ажыглааныл?
- 2) Морфеманың кол демдектери кандыгыл?
- 3) Морф / морфема деп билиглерниң ылгалы чүдел?

Мергежилге 4. Шүлүктүн одуругларында сөстөрнүн дазыл-морфемаларын шыйыңар.

Сүзүүм болган авайымның сүдү ышкаш,
Сүүзүннүг, мага-боттан адырылбас,
Тынар агаар, сеткилимниң хөрзүнү бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен.

А. Даржай

Мергежилге 5. Шүлүктүн одуругларында сөстөрнүн дазылдарын шыйгаш, оларның хевирин тодарадыңар: хостуг азы холбаалыг. Холбаалыг дазылдарның тыптып келген чылдагаанын тайылбырлаңар.

Тыва кижээ ажы-төлү – аас-кежиин,
Тыва кижээ азыраан мал – эртинези,
Тыва кижээ дөргүл-төрөл – ооргазы,
Тыва кижээ чону – чоорган, хөйү – хөйлен.

В. Саарымбуу

Мергежилге 6. Шүлүктүн одуругларында сөстөрнүн кожумак-морфемаларын шыйыңар. Оларның кайы хевирлери таваржып турарын тодарадыңар.

Төрээн Тывам кижилери – бойдузу дег,
төрөлзирек, демниг, бөдүүн, эгениичел.
өөрзүрек, эриг баарлыг, чылыг сөстүг
өгбелерниң хостуг, чоргаар чаңын салбас.

В. Саарымбуу

Мергежилге 7. Шүлүктүн одуругларында хевир тургузар кожумактарны шыйыңар.

Чеди өңнүг челээш ышкаш
падежтерге
чөргөлөшкен хоюг сөстөр
хөөрежирге,
чараш шүлүк ала чайгаар
төрүттүнер,
шаа барып аялгалар чаяттыңар.

М. Ооржак

Мергежилге 8. Сөзүглелде сөстөрнiң морфемниг составын барымдаалап, дараазында схемаларга дүүштүр ушта бижинер:

$\sim$ $\sim + \square$ $\sim + \square \square$ $\sim + \square \mathbf{n} \square$
 $\sim + \wedge$ $\sim + \neg$ $\sim + \wedge \square$ $\sim + \wedge \neg \square$

Аалывыс кыштаа кедергей кадыр даглар аразында чүве. Ынчангаш кыжын хемден сигенни аътка азы шарыга чүдүрүп алгаш, арай боорда чедирип алып.

Чазын ак черлерде хар канчанмаанда-ла, Казанактарның, Кара-Дагларның мээстери караргылай бергилээр. Аалывыс өдээнге баштай тааннар, кызыл-думчуктар, оон арай сөөлзүредир сайлыктар көстүп келгилээр.

Шынында, олар частың медээчилери болуп шыдавайн турганнар. Чүнүң-даа мурнунда, өөвүстүң артында кадыр мээске каранды чап-чаа-ла аштып чорда, шончалай үнүп келир.

К-Э. Кудажы

Мергежилге 9. Дараазында схемаларга морфемниг составы дүгжүп турар үш-үш чижектен бижинер: $\square \square$

$\sim + \wedge$ $\sim + + \wedge$ $\sim + \wedge + \square$ $\sim + \neg + \square$
 $\wedge$

Мергежилге 10. Сөзүглелде холбаалыг дазылдыг сөстөрнi тыпкаш, кандыг фонетиктиг болуушкуннуң түңнелинде морфема-кожумак-биле эзилдир тутчу бергенин тайылбырланар.

Үлегери: уруу – уруг+у → уруу; аяа → аяк + ы → аягы → аяы → аяа.

Бир-ле ынчап чоруп орумда, боо дарс диди. Шиижектиң бөскээн сыйбап-сыйбап, узун тенни уштуп каапкан... Дилгижектең караан орта күжеп-күжеп, ийи-холдап чык-ла кылган. Көре каапкаш, арным изиш диди: дилги дээрге дилги кежи бөрт кеткен. Канчаар чоор деп, кайгап-харап, дүвүреп-човап, шаавыс төндү... Карак оду кызаш кынган, хаяалыг хун караңгылаан. Бора-Шиижек корга-корга, бозагадан дүшпейн, сөгүргүлээш, чымчак уян үнү-биле Чылбыгадан дилеп орган иргин.

С. Пюрбю

Мергежилге 11. Домактарда морфемниг составында немелде үн тыптып келген сөстөрни тыпкаш, ушта бижинер. Аас-биле ук үннерниң тыптып келген чылдагаанын тайылбырлаңар.

Уруунга дег кат-иём меңээ ынак. (А.Д.). Суун ижип, довураанга ойнап өскөн чуртун канчап багай-дыр деп хозар чүзүл. (А.Д.) Хензиг чаш бут кырынга туруп келген. (А.Д.) Хайынган чон аразында ажылдыва далашканнар – архитектор, эмчи, башкы... кандыг кижиге чок дээр. (С.П.) Көрүнчүкке маңнаар аъдым, хөрзүнүнге хоржок аъдым (Тывызык). Аалывыс өдээнге баштай тааннар, кызыл-думчуктар, оон арай сөөлзүредир сайлыктар көстүп келгилээр. (К-Э.К.) Дыттар доорзунда тодуг инектер кезек-кезек улгаттыр тынгылап каап, шөлөөн кегженип чыткылаар. (Е.Т.) Кырган-авазы база чоргаарал-биле оглунче көрүп турган. (Е.Т.)

Мергежилге 12. Сөзүглелде чүве аттарын кожумак-морфемаларының аайы-биле бөлүктөй ушта бижинер:

- а) өскертилге кожумактыг чүве аттары;
- б) чогаадылга кожумактыг чүве аттары;
- в) чогаадылга база өскертилге кожумактыг чүве аттары.

Шүлүктүн автору профессор Ш.Сат төрөөн дылын үнелеп, оон онзагайын айтырда, кайы уран чечен органы хөйү-биле ажыглаан-дыр, тодарадыңар. А бодуңар ук уран чечен органың кандыг чижектерин немеп болур силер?

Төрөөн дылымга йөрөөл

Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың дээри дег арыг, бора хектиң эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың ырлаары дег элдептиг төрөөн дылым! Сенде хову-шөлдерниң делгемнери, тайга-тандыларның бедиктери, кылаң хөлдерниң оожум-топтуу, оран-делегейниң оът-сигениниң айдызы, аң-меңиниң алгы-кышкызы сиңген.

Чырык өртемчейге карак чивеш аразында чуртталгамда тыва дылдыг төрөөн чонум аразында чор мен. Өргүн-көвей улустарның дылдарының, аялгаларының аразыңга мөңгө шагда хомустуң үнү бооп чаңгыланып чор, өлчей-кежиктиг, хайыралыг төрөөн дылым!

Мергежилге 13. Дараазында чижектерде чүве аттарын немелде үннүг (интерфикстиг) кылдыр эде тургускаш, бижинер. Тыва сөстүң тургузуунга кажан немелде үн тыптып кээрин тодарадыңар.

Тыва кызы, ооң чурту, чалыы чүрээ, өскен чери, энерелдиг дунмазы, кижиги сагыжы, чойганның сыны, сеткилиниң арыы, бүзүрелдиг өңнүү.

Мергежилге 14. а) Дараазында сөстөрниң төрөл сөстөрүн тып бижинер.

тыва –

амы –

элдеп –

кылаш –

б) Дараазында сөстөрниң грамматиктиг хевирлерин бериңер.

чурт –

беш –

сен –

чуру –

в) Дараазында сөстөрдөн төрөл эвес сөстөрни тывыңар, чүге ук сөстөрни шилип алганыңарны тайылбырлаңар.

Чай, чайгаар, чайгаашкын, чайлыг, чайганыр, чайгаттырар, чайгы, чайыр; муңгак, муңгараар, муңгараачал, муңчук, муңгарал, муңгаш, муңгаргай; аңгы, аңгыс, аңгыланыр, аңгыланчак, аңгылаар, аңгыр.

Мергежилге 15. Шүлүкте сөс бүрүзүнүн дазылын айыткаш, хевирин тодарадыңар. Ийи сөстүң төрөл сөстөрүн тургузуп, а ийи сөстүң грамматиктиг хевирлерин немеп бижинер.

Тыва дылын,

Тыва чонуң,

Тыва чуртуң –

Ожууңнун үш ожук дажы ол-дур, оглум!

А. Даржай

Мергежилге 16. Дараазында ийи одуругда сөстөрнүн ылгалын тодараткаш, аас-биле түңнелин кылыңар.

дыл – дылдар, дылдың, дылым	дыл – дылдыг, (тыва) дылдажыр, дылгылаштыр
он – оннар, ондан, ону	он – онгу, оннап, онгулаштыр, он-он
бижи – бижиир, бижит, бижээш, бижизе	бижи – бижик, бижикиг, бижикчи

Мергежилге 17. Дараазында чугаа кезектеринин өскертилге кожумактарының дазылга каттышканын хайгаарап көргөш, түңнелден кылыңар.

Акы – акым, акымны; акылар, акыларым, акыларымга; акызы, акызында, акылары, акыларынга.

Чуру – чуруур, чуруурлар; чуруду, чурудум, чурудулар; чурузун, чурузуннар; чуруп, чурувушаан.

Мен – мени, мээң; бис – бисти, бистин; ол – ону, ооң; олар – оларда, оларның.

Ийи – ийилер, ийини, ийизи.

Мергежилге 18. а) Хөйнүң санында чүве аттарын ушта бижээш, оларның шын бижилгезин аас-биле тайылбырлаңар.

Шартылаа үнү шагда-ла читкен. Ногаан пөштерлиг кара эзимнерде сыыннар эдип каапкан. Ам удавас кыш көрбээн бызаалар дөрт даваның бөле базыпкаш, кударанчыг кылдыр алгыржып эгелээрлер.

К-Э. Кудажы

б) Бердинген хөйнүң санынга кошчуп болур алды-алды чүве адының чижектерин бижээш, оларның шын бижилгезин аас-биле тайылбырлаңар.

-лар, -лер:

-нар, -нер:

-тар, -тер:

-дар, -дер:

Мергежилге 19. а) Сөзүглелде аттыг чугаа кезектеринин падеж кожумактарын шыйгаш, оларның хевирин тодарадыңар.

Чурукчу Күс эң-не өңгүр будуктарны ап алгаш, ажилдаар дээш, арыгже чорупкан. Аңаа баргаш, чуруп кирипкен. Күс хадыңнарны алдын-сарыг өң-биле, а шарланнарның бүрүлерин, бышкан яблук ышкаш, кызыл-хүрөң кылып каан.

Шупту ыяштарны болгаш чадаң үнүштерни безин Күс бодунуу-биле күскү өң киирип, бирээзин сарыг, бирээзин өкпөң, бирээзин кызыл өңнер-биле каастап шимээн. Ынчаарга ол хады болгаш шивилерни канчаар шимээр аайын тыппайн барган. Ынчангаш хадылар болгаш шивилер чайгы хевээр кара-ногаан өңнүг артып калганнар. Оортан күскү арыг улам каас апарган.

Г. Скребицкий

б) Дараазында сөстөрни падежтерге өскерткеш, шын бижилгезиниң дугайында түңнелден кылыңар.

Дыт, тал, тон, иви; мен, сен, ол; алды, тос, он.

Мергежилге 20. Дараазында орус дылдан үлегерлээн сөстөрни падежтерге өскерткеш, оларның шын бижилгезиниң дугайында түңнелден кылыңар.

Банк, артист, класс, студент, апрель.

Мергежилге 21. Сөзүглелде хамаарылга хевиринде чүве аттарын тыпкаш, кожумактарын айтыңар. Ук сөстөрни чаңгыстың санында хамаарылга хевирлеринге өскертиңер.

Эрте-бурун түрк дылдан
Чемиш тыртып,
эге сөзүң дазылданган,
тыва дылым.
«Авай», «ачай» диген ышкаш,
Кышкың ынчан
Азий дипке чаңгыланган,
Тыва дылым.

М. Ооржак

Мергежилге 22. а) Сөзүглелде хамаарылга хевиринде сөстөрни ушта бижээш, оларның дазылын шыйыңар. Холбаалыг дазылдыг сөстөрниң тыптып келген чылдагаанын тайылбырлаңар.

Шала улуг күске-даа сүттү ижип-ле эгелээн. Бичежек күске оозунуң кудуруун ызырып алгаш, чаагының суу дырыңайнып, четтикпейн-не турган. Элээн болганда улуг күскениң-даа ишти-хырны шартайып, аартап эгелээн. Дедир та канчап үнүп алыр! (Тыва улустуң «Ийи күске» деп тоолундан үзүндү)

б) Дараазында орус дылдан үлегерлээн сөстөрни хамаарылга хевиринге өскерткеш, оларның шын бижилгезиниң дугайында түңнелден кылыңар.

Курс, парк, секретарь, шкаф, грипп.

Мергежилге 23. Сөзүглелде чогаадылга кожумактыг сөстөрни тыпкаш, оларның дазылын база чогаадылга кожумаан шыйыңар, кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыңар.

Дангаар эртен, чайлаг бүдүнге оттуп келген. Инекти саап дооскаш, өшкүнү база чап-чаа-ла одарларже үндүрүп эгелээн.

Бедик доруг аъттыг, сүүр тейлиг оваадайлыг оол хамык инекти аалдың алды чарыында алаңгыыштыг, малдырганныг өзенни өрү ырлавышаан, кыйгырбышаан сүрүп үндү.

Кажаада хөй өшкүнү ажыдыптарга, аал коданы шыкта, дус төккен төңдө чапты берди. Бир талазында бичиижек шоодай хап, бир талазында дүүрге чүктээн, эрги куу шляпалыг, көк даалымба хөйлөң, чүвүрлүг Хойтпак-оол ашак өшкүнү аалдан үндүр сүрүп эгеледи. Ооргазы мөгейтир кырый берген-даа болза, чиик, кашпагайы хат-салгын дег, даады-ла шошкуй аарак кылаштаар.

О. Сагаан-оол

Мергежилге 24. а) Сөзүглелде аңгылаан сөстөрни тургузуунуң аайы-биле сайгарыңар.

б) сүзүглел деп сөстүң төрөл сөстөрүн тургузуп бижиңер.

Ам бодап чоруурумга сыын үнү дыңнап чорааш, ындыг болганы ол бе, ийи кырган-авам дыка үр *чурттааннар* ийин.

Ийи кырган-авам шеттерден салдынмаан, кандыг-бир *ыдыктыг сүзүглел* кылган дег, ыгт чок турлар. Сыыннар алгызының аразында чүрээмниң шапкыланырын безин дыңнап турдум. Чаагай *чаңчыл* ындыг чүве-дир, сыын үнүн өскөн-

төрээн черинге буттарын быжыг баскаш, ыяштан ыяк туттунуп алгаш, ыыт чок шөлээн дыңнаар.

Алдын хүн бакылап келгеш, чырык херелдерин ол чарыкта ногаан эзимнерже чажыпты. Уурук-сууруктап чоруй, сыыннар соксай берди. К-Э. Кудажы

Мергежилге 25. Дараазында чогаадылга кожумактарынын дузазы-биле чаа сөстөрдөн чогааткаш, кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыңар:

-ла, -сыг, -лга, -тыр, -тыг.

Мергежилге 26. Дараазында сөстөрни кожумактарынын аайы-биле бөлүктөнөр:

Сөс өскөрттир кожумактарлыг сөстөр	Сөс чогаадыр кожумактарлыг сөстөр

Харлар, чурук, кыштын, эртенги, шүлүкчү, дагны, булуттуг, будуур, хөглүг, кызы, будуктар, аргаже, чугаала, чуртту, суурнуң, балыктыг, чурумал, ыракта, тоорукта, ушкаш, пөштер, идиин, өшкүнү, ышсыг, кылажы, хөглүг, тарып, сагыжымда, күзүн, хөнекке, долдур.

Мергежилге 27. Дараазында одуруглардан хевир тургузар кожумактарлыг сөстөрни тывыңар. Ук сөстөрдө кожумактар кандыг уткалыг ажыглаттынганын тайылбырлаңар.

Хүннээрек, хүннеп кел!

Хөлеге, көже бер!

Аккыр булут, бээр кел!

Кара булут, ыңай бар! (Уруглар ыры)

Ховуй-хооп, ховуй-хооп,

Ховаганчык, кайда сен?

Ховуй-хооп, ховуй-хооп,

Холга тудуп алыр мен. (Уруглар ыры)

Эдир булут эзиннеткен

эзим-арга чуртумайны.

Кара булут хаажылаан

кадыр даглыг чуртумайны. (Кожамык)

– Харжыгаш, харжыгаш,
Кайыын, чүгө келдиң?
– Эргим черим кышкы
Энчээ болуп баттым.

К. Ондар

Мергежилге 28. Укталган дөстүг сөстөрни тыпкаш, дөзүн айтып шыйыңар. Укталбаан дөстүг дөрт чүве аттарының чижектерин ушта бижээш, оларның төрөл сөстөрүн тургузуңар.

Даштыгаа үнүп келгеш, шынап-ла кайгап кагдым...

Эзерлиг аът каътты куду мал одуруу-биле кылаштап бадып олур. Ыттарның ээргизин мырыңай херекке албайн чор. Аңаа көөрде, ыттар боттары харын дедирленип, кудуруктарын мунгулапкан ээрген чорлар. Малды канчап ынчаар ээрер боор?

Эзерлиг аът мырыңай чоокшулап кээрге, топтап көрүпкеш, аңгалап калган-дыр мен. Буур кылаштап олур!

Аңыак буур. Кышкы дүгү четчележип келген. Ооң мөгенин ырактан эзер деп көргөн болдуvus.

Буур ыттарны мырыңай херекке албайн чор...

Аңны хойзур бе, ыттарны хай дээр бе – чүнү-даа канчаар аайын тыппайн барган мен. Ынчаар ээдереп турумда, ол-ла кылаштаан уу-биле буур иштинде сигенниг кажаага кээп туруп алды. Ол аалды-даа, мени-даа херекке албады.

К-Э. Кудажы

Мергежилге 29. Сөзүглелде укталган дөстүг сөстөрни ушта бижээш, укталбаан кылдыр эде тургузуңар.

Ынчан Теректиг аксынга дузалакчы кадарчым-биле ийи өг орган бис. Хар кылыннап, күс орайтай берген турган чүве. Кыштаглаар дээш хыл кырында келген үевис ол.

Теректиг дээрге өргөн дег, кадыр каъттарлыг, кара пөш шыпкан тайга аразындан хап баткан бичии хем. Ол баргаш, ырак эвесте Каа-Хем безин четпейн, чиде бээр.

Бичии хемниң бажында дыт, шиви, пөш үнген, тайга төнгөн дораан теректер эгелээр. Ынчангаш Теректиг деп адаан.

Аалывыстың күзээр черинден тараа шөлдүг хову-даа мыя бо, эзимниг тайга-даа мыя бо. Кыжын каъттарга аң-мең мал-маган дег оъттап чоруур...

Даарта аалывысты кыштагже көжүрөр чүк машиназы келир дээн чүвө. Ынчангаш аьдымны эзертээш, кыштагда бажың-балгат барып көөр дээш, эзеңги кырынга орган мен...

К-Э. Кудажы

Мергежилге 30. Сөстүң укталган дөзү биле укталдырар дөзүнүң ылгалы чүдел? Чижектер-биле бадыткаңар.

Мергежилге 31. Үлегер домактарда укталбаан дөстүг сөстөрни тыпкаш, дөзүн айтыңар. Үлегер домактарның кол бодалын тодарадыңар.

Будуктуг ыяшка куш чыглыр,

Буянный өгге чон чыглыр.

Кижичугаалажып таныжар,

Аът киштежип таныжар.

Дуңмалыг кижичыш,

Угбалыг кижичус.

Адазын дөзээр,

Иезин уктаар.

Каас тодуг чуртталга –

Карак кызыл ажылда.

Мергежилге 32. Сөзүглелден нарын сөстөрни тыпкаш, оларны тургузуунуң аайы-биле сайгарып, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Алдын күс-даа дүшкен. Черниң кырын дүнениң-не шаңхыраа шыптар апарган. Куштар изиг чурттарже чоруптарынга белеткени берген. Арга-эзимге аян тудуп ырлажып турар куштарның чоорту-ла чидип турары илдең апарган. Эзимге чүгле кээргеннер, торгалар, дүлей-көктер көскүлөңнээр.

Хүлбүзек бир-ле даң бажында Меңгилиг тайганың кежилчек-кежилчек өзеннерлиг кожагарының бажындан халып бадып орган. Ол бир калбак ногаан өзенни эдектелдир халып чоруй, тура дүшкен. Ол мынчаар хостуг-шөлээн кажан-даа халып көрбээн. Ооң сеткилинге кончуг-ла өөрүнчүг болган. Узун, күштүг буттары-биле тепкеш шураарга, озаң чудуктар, оңгул-чиңгилдер оран чок адаанга каар. Шуут-ла куштагыр.

Х. Ойдан-оол

Мергежилге 33. Холбаалыг дазылдыг сөстөрний дөзүн айыткаш, кандыг фонетиктиг болуушкуннун түннелинде мындыг хевирлиг болу бергенин тайылбырланар. Тывызыктын харызын тывыңар.

Хаваа калбак,
Караа сыгыр,
Кулаа докпак,
Кудуруу чолдак.

Мергежилге 34. Шүлүктүн бирги строфазында сөс бүрүзүнүн дазылын шыйыңар, ийиги строфазында холбаалыг дазылдыг сөстөрни ушта бижээш, скобка иштиинге хостуг дазылын айтыңар. Бир сөстү шилээш, ооң төрөл сөстөрн тургузуңар, ол ышкаш ол-ла сөстүн грамматиктиг хевирлерин бижинер.

Башкы харлар дагны, шөлдү
маңган кылдыр будуй кааптар.
Хараачыгай кызыл элден
хайгыыл кылып ужуп үнер.

Чочак шиви будуун чаткаш,
ожук харны дозуп алыр:
чогаал бижиир шүлүкчү дег
оожум шөлөөн боданы бээр.

М. Кенин-Лопсан

Мергежилге 35. Сөзүглелде сөстөр-биле холбашкан дараазында онаалгаларны кылыңар:

а) кандыг-бир грамматиктиг хевирлери таваржып турар чижектерни тыпкаш, оларны одуруглай ушта бижинер;

б) холбаалыг дазылдыг чижектерни ушта бижинер;

в) тургузуунда немелде үннүг чижектерни тыпкаш, ушта бижинер;

г) сөстөрний хевирлери база укталган дөзүнүн тургустунары-биле тыва дыл агглютинативтиг дылдарга хамааржыр дээрзин ук сөзүглелде сөстөргө даянып, бадыткаңар.

...Аныяк Рушевтер вагондан үнгеш, дораан-на төрелдериниң куспаанче дүлнү берген. Шоваалаң кара карактарлыг, чаа-ла чылчайты каттырып чыдар апарган

Надюшазы шупту улустун кичээнгейинин төвүндө барган холдан холче дамчып чоруп турганын авазы чоргаарал-биле хайгаарап турган.

- Өг-бүлөңөр өзүп, баш саны немешкен, ана ат улус-тур силер але – дээш, Константин Николаевич кырган-ачай болганын ам чаа-ла езулуг медресеп билген чүве дег, өөрээнинден бичии кижизин өрү октай каап турган.

- Ой, кырган-ачазы, ол чаш кижі буза октап алдың – деп, Таня кырган-авазы девидеп алгырган.

- Буза октап деп чүзүл мооң, шаажаң азы хрусталь эвес-тир бо – дээш, кырган-ачазы уруун улам-на хөрөөнчө чыыра туткан. Каш чыл мурнунда шоолуг үр-даа көрбээни кеннинче кунчуу элээн топтап көргөш:

- Арның агара берген, арта-ла арыпкан ышкаш сен, уруум, кадың анаа бе? – деп сагыш човап айтырган.

- Ийе, көңгүс анаа мен – деп, Наташа биеэги пөрүү чок, чазык хүлүмзүрбүшаан чугаалаан. Ол ам мурнундагы дег пөрүк эвес, дуржулгалыг башкы, ооң кадында ава апарган.

Е. Танова

БОТ АЖЫЛДАР

Сөс тургузуу, ооң кезектери

Тема 1. Сөс тургузуу, ооң кезектери

1. Тыва сөстүн тургузуу, ооң морфологтук кезектери
2. Морфема, морф дугайында билиг.
3. Сөстүн кезектеринин каттыжар чуруму.

Ажыглаар литературазы:

Оргу, К. Х. Тыва дылда сөстөрнүн тургустунарынын дугайында / К.Х. Оргу – Сөзүглел : боду // Тыва дыл дугайында ажылдар. – Кызыл, 1964. – С. 3-18.

Салзынмаа, Е. Б. Тыва сөс тургузуунун дугайында / Е.Б. Салзынмаа – Сөзүглел : боду // Тыва дыл дугайында ажылдар. – Кызыл, 1964. – С. 19-30.

Сат, Ш. Ч. Амгы тыва литературлуг дыл / Ш.Ч. Сат, Е.Б. Салзынмаа. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1980. – 258 с. – Сөзүглел : боду.

Тема 2. Сөс тургузуу-биле холбашкан нарын айтырыглар

1. Тыва сөс тургузуунуң нарын айтырыглары
2. Хостуг болгаш холбаалыг дазыл дугайында билиг
3. Укталдырар болгаш укталган дөс дугайында билиг
4. Кожумак, оларның янзылары

Ажыглаар литературазы:

Куулар, К.Б. Сөс тургузуун башкылаарының нарын айтырыглары / К.Б. Куулар. – Сөзүглел : боду // Башкы. – 2000. – № 2. – С. 52-54.

Оргу, К. Х. Тыва дылда сөстөрнүң тургустунарының дугайында / К.Х. Оргу – Сөзүглел : боду // Тыва дыл дугайында ажылдар. – Кызыл, 1964. – С. 3-18.

Салзынмаа, Е. Б. Тыва сөс тургузуунуң дугайында / Е.Б. Салзынмаа – Сөзүглел : боду // Тыва дыл дугайында ажылдар. – Кызыл, 1964. – С. 19-30.

Сат, Ш. Ч. Амгы тыва литературлуг дыл / Ш.Ч. Сат, Е.Б. Салзынмаа. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1980. – 258 с. – Сөзүглел : боду.

Бижимел бот ажыл 1. Сөс тургузуу, ооң кезектери

1. Хостуг дазылдыг сөстөрни ушта бижээш, чугаа кезээн айтыр.
2. Холбаалыг дазылдыг сөстөрни ушта бижээш, оларның канчаар тыптып келгенин бадыткаар.
3. Немелде үн таваржып чоруур сөстөрни тыпкаш, тургузуунуң аайы-биле сайгарар.
4. Сөзүглелден укталган дөстүг сөстөрни чугаа кезээниң аайы-биле ушта бижиир.

Кырган-авам эртенниң-не шай чажар, дөң сайларда эжеш ийи дуруяаны көрүп, бодангаш олуруптар. Ооң ындызын элдепсинип, бир катап анайлар дозуп чорааш, айтырдым:

- Эртенниң-не шай чажып, дуруяаларны кандыг кончуг магадап көөр кижжи сен?

- Чаа хайындырган шайның үстүн өргүүр бурун өгбелеривистиң сүзүк-чаңчылы-дыр. А дуруяалар сеткилимниң ындынныг ынак, ыдык куштары чүве – дээш, кырган-авам

карактарын имирерти көрүп, ханы бодангаш, уламчылады. – Оларның часкы ыры оглум күжүрнүң башкы кышкызы сагыжымга кирип кээр-дир. Ынчан куш даңында дун оглумну божуп, карактарым чыраан чүве. Баштайгы аас-кежим, өөрүшкүм, чоргааралым оон дазылдалган. Ол сээң даайың-дыр, аваңның кады төрөөн улуг хазы-дыр.

- Мен ол даайымны көргөн мен бе? – деп, үнүм шала чавыс айтырдым. – Ол ам кайда чурттап чоруурул? Чоп биске келбес, көзүлбес кижил?

- Чок, сен ону көрбөөн сен, оглум. Аваң безин үңгеп чоруур үезинде тыва эки турачы сүзүк шериглерниң бирээзи бооп дайынче чоруткан – дээрге, кырган-авамның карактарындан суг-чинчилерзиг чаштар сыстып, чаактарынга кылаңнашкан. – Төрөөн чурт, арат чону дээш, чаалашкаш, ат-чолу чаагай украин черде кара бажын салган. Ам ол келбес, ында мөңгө уйгузун удуп чыдар.

Т. Карыма

Бижимел бот ажыл 2. Сөс тургузуу, ооң кезектери

1. Сөстөрнүң кожумак-морфемаларын шыйгаш, оларның кайы хевирлери таваржып турарын тодарадыр.

2. Дараазында модельдерге дүгжүр чижектерни ушта бижири: дазыл + өскертилге кожумаа; дазыл + өскертилге кожумаа + өскертилге кожумаа; дазыл + өскертилге кожумаа + немелде үн + өскертилге кожумаа; дазыл + чогаадылга кожумаа; дазыл + чогаадылга кожумаа + өскертилге кожумаа; дазыл + хевир тургузар кожумак; дазыл + хевир тургузар кожумак + өскертилге кожумаа.

3. Дараазында ийи сөстүң төрөл сөстөр болгаш грамматиктиг хевирлериниң одуругларын аңгылай тургузар: алгы, бят.

4. Сөзүглелден холбаалыг дазылдыг сөстөрни ушта бижээш, хостуг дазылын скобка иштинге бижири.

Шыяан ам. Час-даа дүшкен. Изиг чурттарже чораан куштар дедир ужуп чедип келген. Долгандыр бүгү бойдус оттуп эгелээн. Аар доштар адаанга оожум шулурашкан дамырактар кыңгырткайнып бадып чыткылаан. Бир-ле катап тайгага

кыпсынчыг алгы үнген. Ол тайга ээзи — Хайыракан-дыр. Кышты өттүр удуп кыштааш, ижээнинден ооң үнүп келгени ол. Даамчырадыр удуп каапкан болгаш Хайыраканнын шугулу-даа аажок. Хенертен, та кайыын-на чүве ийик, хөглүү кончуг Күскежик бо көстү хонуп келген. Хайыракан доңгайгаш, Күскежикти тудуп чиптер бодаан. Ынчалза-даа аңаа ыядынчыы кончуг ышкаш сагындырган. Ынчан ол буду-биле Күскежикти таварыпкан. — Чүү дээш мени хомудадырың ол, Хайыракан? — дээш, Күскежиктин карактарының чажы саагайны-ла берген. — Ыыттава — деп, Хайыракан мөөрээн, — а оон башка душ бооп сени боскумче ажырыптарым чадавас. — Кым билир, сеңээ херек апаарым чадавас — деп, Күскежик химиренгеш, үнгүрүнче куураш-ла дээн. (Тыва улустун «Күскежик» деп тоолундан)

III. ТЫВА ДЫЛДЫҢ СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ, ООҢ КОЛ АРГАЛАРЫ

Тыва дылда сөс курлавырын байыдарының ийи аргазы бар.²

1. Дылдың бодунуң курлавырын ажыглап, чаа сөстөр чогаадыр;

2. Өске дылдардан үлегерлеп алыр.

Дылдың бодунуң курлавырынга даянып, сөс курлавырын хөгжүдериниң дараазында аргалары бар.

Кожумактыг база каттыштырылга аргалары

Кожумактыг (морфологтуг) арга дээрге сөстүң дазылы, бир болза дөзүнге чогаадылга кожомактарын кожуп тургаш, чаа сөстү чогаадыры, ооң модели:

᱕+᱕ азы ᱕᱕ +᱕, чижээ, *бода+л, ада+лга, сан+а+л, бижиг+к+тиг.*

Ук арга тыва дылда кол арга болгаш калбаа-биле ажыглаттынып турар. Чаа сөстүң кандыг чугаа кезээнден

² Монгуш, Д.А. Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдеси / Д.А. Монгуш, Ш.Ч. Сат. – Кызыл, 1967. – С. 48-78.

укталганын барымдаалап, дараазында модельдерин тодарадып болур:

1. Чүве ады + ʌ: *эмчи, аалчы, сугла, чугаала, хамна, имне, аалда, сүтте, сана, дуза, аъттыг, билзектиг, эшитиг, номнуг, хемниг, хаялыг, тараазыг, ышсыг, чугаакыр, өөрзек, оккулаштар, атташ, суггар, оъткар, эътсире;*

2. Кылыг сөзү + ʌ: *идегел, хомудал, агым, базым, аргыкчы, көрүкчү, чагыг, бижимел, чарык, дежик, ажыткы, деткимче, туткууш, ааткыыш, иткииш, чедиштир, хомудаачал, кээрэгээчел;*

3. Демдек ады + ʌ: *көгер, карар, агар, экидир, чарашсын, калбакта;*

4. Сан ады + ʌ: *ийиле, чаңгыста, чүсте, онна, үжелээн, бежелээн;*

5. Өтгүнүг сөзү + ʌ: *хөлүре, дызыра, чиндиңне, агараңна, көгереңне;*

6. Ат орну + ʌ: *менгилештир, сенгилештир, бискилештир, олгулаштыр;*

7. Наречие + ʌ: *дүүнгү, бертенги, эртенги, хүндүскү, амгы, даартагы;*

8. Аян сөзү + ʌ: *уелаан, халактаан, курайлаар, ураалаан, мөөлээн.*

Каттыштырылга (синтаксистиг) арга дээрге ийиден хөй сөстөрнүң дазылының каттышканындан чаа сөстөр тургузар арга, ооң модели: $\underline{\text{+}}$: *честек-кат, ада-ие, ала-буга, уран чүүл, тос карак, Улуг-Хем, Шевер-кыс, Үттүг-Хая, Ак-Төш; Сарыг-Чадырлыг Баалык, Чаа-Оваа-Арт, Сарыг-Сиген Ховузу.*

Каттыштырылга аргазы тыва бижик тыптып, литературлуг тыва дыл үндезилеттинип эгелээниниң баштайгы чылдарында калбаа-биле ажыглаттынып эгелээн,³ ооң кол чылдагааны амыдыралда чаа чүүлдерни делгеренгеи-биле тайылбырлап, оларның ады кылдыр ийи азы оон хөй сөстөрнүң

³ Д.А. Монгуш, Ш.Ч. Сат Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдеси – Кызыл, 1967. – С. 55.

каттыжыышкыннарын ажыглап эгелээни болуп турар. Чижээ, *улу-хүн, баш-кызар, ак-чоорган, ужар-хеме, моюн-ораар, чаьска-кедер, чунар-бажың, биче сек, кадар демдек, кываар чүүл, агаар медээзи, хол бөмбүү.*

Синтаксистиг арга-биле укталган дөстүг сөстөрнү тургузуунун аайы-биле дараазында бөлүктөргө чарып турар:

1. Нарын сөстөр (тодаргай чүвениң адын илередип чоруур, чаңгыс лексиктиг уткалыг, кезектерин тудуштур азы аңгы адааның аайы-биле дефистеп азы аңгы бижиир сөстөр): *ак-тараа, көк-кат, будук-базар, өрге-мунар, шагар-оът, кыяр-сиген, демир-орук, үш-булуң, Бий-Хем, Уш-Көжээ, Өшкү-Саар, Кыс-Халыыр; акша хавы, маадыр чорук, Кара далай, ужар чүүл, кадык камгалалы, эге сөс, садып алыкчы, баш таарыыр чер.*

2. Эжеш сөстөр (кандыг-бир чүвени чыгган, бөлүктөөн, түннөөн уткалыг сөстөр): *аяк-сава, уруг-дарыг, дөргүл-төрөл, ада-ие, эжик-дүндүк, арга-ыяш, идик-хеп, аыш-чем, ажы-төл, бажың-балгат, эш-өөр.*

3. Кезектери эзилдир тутчу берген нарын сөстөр: *коккаарак, Аккал, Мойнак, саржаг, сарала, эргежок, хөлчөк, бертен, даарта, эккээр, аппаар.*

Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрнүң кандыг чугаа кезектериниң каттышканын барымдаалап, модельдерин база тургузуп болур, чижээ,

ч.а. + ч.а.: *ада-ие, акы-дуңма, ыяш-даш, алдын-мөңгүн, орун-дөжөк, аяк-сава, Дус-Хөл, хана-солун, солун-сеткүүл;*

д.а. + ч.а.: *Ажыг-Суг, Ак-Довурак, Биче-оол, уран чүүл, тыва дыл, Каң-кыс, демир-үжүк, Сарыг-Сиген, Кызыл-Уруг, Мөңгүн-Тайга;*

ч.а. + к.с.: *Хүн-Көрбөс, диш-чуур, моюн-ораар, будук базар, Өшкү-Саар;*

к.с. + ч.а.: *чунар-бажың, Ужар-оол, садып алыкчы, шагар-оът, кывар чүүл;*

с.а. + ч.а.: *үш-булуң, беш-адыр, Ийи-Тал, Чаңгыс-Хадың, Чеди-Хаан, Чеди-Хөл;*

с.а. + с.а.: *ийи-үш, дөрт-беш, он-чээрби, беш-беш, муң-муң, он ийи, чүс бежен.*

Ол ышкаш синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрнiң иштики лексиктиг уткаларын барымдаалап, дараазында бөлүктөрүн тодарадып болур:

1) чоок уткалыг сөстөрнiң каттышканы: *чер-чурт, арга-ыяш, салым-чол, ном-дептер, садыг-магазин; ясли-сад, чылгы-мал, кат-чимис, им-демдек;*

2) удурланышкак уткалыг сөстөрнiң каттышканы: *изиг-соок, үнер-кирер, аныяк-кырган, бадар-чоктаар, улуг-биче, ада-ие, анай-хураган, удур-дедир;*

3) харылзашкак уткалыг сөстөрнiң каттышканы: *стол-сандай, акы-дуңма, хол-бут, идиш-сава, үжүк-бижик, эртем-билиг, солун-сеткүүл;*

4) кайы-бир сөзү амгы тыва дылда тускай утка илеретпес: *бажың-балгат, бот-борзуң, аъш-чем, уруг-дарыг, ажы-төл, сава-саңга, үре-сады, мал-маган;*

5) бирги сөзү ийиги сөзүн тодарадып чоруур: *шагар-оът, Улуг-Хем, үш-булуң, чунар-бажың, диш-чуур, Дус-Даг, Мөңгүн-Тайга, Ак-Довурак;*

6) изофеттиг каттыжыышкын тургузуглуг: *киш-кулаа, ыт-кады, бөрү-кады, инек-караа, уруглар сады, сыртык хавы, чоорган карты.*

Лексика-семантигтиг арга

Лексика-семантиктиг арганың дузазы-биле укталган сөстөр ийи хевирлиг:

1. Кандыг-бир сөстү эрги азы баштайгы утказындан аңгыда чаа уткага ажыглаары. Чижээ, *башкы* – а) шажын суртаалын нептередир, төвүт дыл кырында шажын номун айтыр ламаны чоннуң хүндүлөп адааны;

б) шылгараңгай удуртукчу, чурт башкарыкчызы;

в) уругларны үжүк-бижикке өөредип, эртем-билиг-биле чепсеглээр тускай эртемниг кижиги.

Ном – а) судур – шажынның тоолчургу чугааларын, сагыыр дүрүмнерин, суртаалын чыып бижээн;

б) парлаттыңган чечен чогаал; в) өөредилге дептери; г) бажың дептери.

Дагыл - а) бурган баарыңга өргүл кылдыр аъш-чем салыр бичии хола аякчыгаш;

б) сүт тыртар машинаның барабанының иштинде дежик дүптүг аякчыгаш хевирлиг херексел.

2. Кандыг-бир сөстү дорт утказындан аңгыда доора уткаларга чеченчидип ажыглаары. Чижээ, *кара* 1. чырык эвес өң ады. *Кара хөө*. 2. *доора*. муңгаргай. *Кара бодалдар*. 3. *доора*. каржы. *Кара сагыштыг*. 4. *доора*. аар. *Кара ажыл*. 5. *доора*. хар чок. *Кара кыш*. 6. *доора*. бөдүүн. *Кара чугаа*. 7. *доора*. көвей. *Кара шаар*. 8. *доора* бай эвес. *Кара өг*. 9. *доора*. көк-тараадан кылган. *Кара хлеб*. 10. *доора*. ажыы-биле. *Ак кара чокка чугаалажыр*.

Конверсия аргазы, оон хевирлери

Конверсия (лат. *conversio* – өскертилге, шилчилге) дээрге домакка азы чугаага кандыг-бир чугаа кезээн өске чугаа кезээ уткалыг ажыглаары.

Конверсияның ийи хевири бар: окказионалдыг – түр када, узуалдыг – кезээде, бо-ла ажыглаары, словарьда быжыга берген.

Конверсия аргазы-биле укталган сөстөрнүн хевирлери:

- субстантивация, (чүве адынче шилчири);
- адъективация (демдек адынче шилчири);
- адвербиализация (наречиеже шилчири);
- вербализация (кылыг сөзүнче шилчири);
- прономинализация (ат орнунче шилчири).
- препозиционализация (предлогтарже шилчири);
- конъюнкционализация (эвилелдерже шилчири);
- партикуляция (артынчыларже шилчири).

Тыва дылда чүгле баштайжы үш хевир таваржып турар.

1) Субстантивация (лат. *substantivum* – чүве ады) – конверсияның бүдүрүкчүлүг сөс чогаадыр аргазы: домакка азы чугаага өске чугаа кезээнин чүве ады уткалыг ажыглаттынары.

Субстантивация ийи хевирлиг: долу база долу эвес [Розенталь 2001: 542-543].

Долу субстантивация – демдек адының долузу-биле чүве адынче шилчээш, демдек ады уткалыг ажыглаттынмазы. Чижээ, орус дылда, *портной, дневальный, служивый, гостиния, пирожное, приданое*.

Долу субстантивацияның чижектери тыва дылда таварышпайн турар.

Долу эвес субстантивация – демдек адының чүглө кандыг-бир домакка азы чугаа үезинде чүве ады уткалыг ажыглаттынары.

Тыва дылда долу эвес субстантивацияга шынарнын болгаш хамаарылганың демдек аттары таваржып турар, чижээ,

*Ажыл-үүле сынын чазаан **чаражым**.* С. Сарыг-оол

*Эң-не баштай сени көргөш, элдепсинген **чалылыыр** хөй.* С. Сарыг-оол

***Кырганнар** бот-боттарынче удур-дедир көрүшкөш, барык хары угда адап дүжүргөн.* В. Монгуш

*Чазаныпкан, кеттинипкен **ураным**,*

Чазын үнген чечек ышкаш Дарыймаам. С. Сарыг-оол

*Херелдиг хүн баалык ашкан **чүгүрүк** дег,*

Узун дынын тырттырбайн кулбуртупкан. О. Сувакпит

*Сеткил чечээн дарганнап каан **шеверлер** бар.* Е. Танова

Узуалдыг болгаш окказионалдыг конверсияның долу эвес субстантивация хевирин үлегер домактарда калбаа-биле ажыглап турарын дараазында чижектер бадыткап турар:

***Чечен** менде, чечек черде.*

***Ядыны бай** кээргевес.*

***Бак** келзе, туттунма, **эки** келзе, салдынма.*

***Өттүнчек** өөренир, **өжөш** өөнделевес.*

*Чассыдарда **чаиш** белен.*

Тыва дылда долу эвес субстативацияга сан аттары, кылыг сөстери база таваржы бээр, чижээ, ***Ийи дугаар** эккелген – ийи дугаар* – «чем» деп уткалыг. *Кырган бергедээн – деп бир* сагындыра аарак чугаалады.

***Човаары** дүргөн, **чыргаары** оожум* (ү.д.). ***Кирген-үнгөн** аяк шайны амзааш баарлар.* (Х.) ***Санал бергеннер** демдеглээннер.* (В.М.) ***Мурнаанның** мөрүзү, **соңнаанның** шорузу.* (ү.д.). ***Күээнин** чедер, **сураанын** тывар.* (ү.д.)

2) Адъективация (лат. adjectivum – демдек ады) – тыва дылда домакка азы чугаага чүве адының демдек ады уткалыг ажыглаттынары.

Тыва дылда колдуунда чүве аттары хамаарылганың демдек ады уткалыг ажыглаттынар, чижээ, *алдын* «металл ады» – *алдын холдар, алдын күс; мөңгүн* «металл ады» – *мөңгүн*

билзек, мөңгүн куда; даш «порода ады» – даш чүрек, Тыва «чурт» – тыва дыл, маадыр «кижи» – маадыр чорук.

1) Адвербиализация (лат. *adverbium* - наречие) – домакка азы чугаага кандыг-бир чугаа кезээниң наречие уткалыг ажыглаттынып, чүвениң шынарының азы кылдыныының ылгавыр демдээн илередири.

Ук айтырыгга хамаарыштыр эртемденнерниң бодалдары чаңгыс аай эвес болгаш ам-даа маргылдаалыг болуп арткан айтырыгларның бирээзи.⁴

Адвербиализацияга тыва дылда чүве аттары, кылыг сөзүнүң деепричастие хевирлери, демдек аттары, ат оруннары, сан аттары таваржыр, чижээ, *Кежээ душкен. – кежээ келир; баштап турар – баштап кылааштаар, амырап тур – амырап чугаалаан; эки кижии – эки харыылаан, аас-кежиктиг чаштар – аас-кежиктиг чурттаар; чеделээ – чеделээ кылыр, үжселээ – үжселээ четкен.*

Үстүндө көргөн чижектеривисти Ф.Г. Исаков биле А.А. Пальмбах конверсияның түннелинде тывылган омонимияның бир хевии деп айыткан.⁵

Хураангайлаашкын база хоолгалаар аргалар

Хураангайлаашкын (итал. *abbreviatura* – кыска) – сөс каттыжышкынының эге үжүктери азы слогтарындан тургустунган сөстөр.

Тыва дылдың сөс чогаадылгазынга 1930-1940 чылдарда орус дылдың салдары-биле тывылган.

Хураангайлаашкын аргазы-биле тургустунган сөстөрниң хевирлери:

1. Сөстөрниң эге үжүктеринден тургустунган: *ТАР – Тыва Арат Республика, ТАРН – Тыва Арат Республиканың намы, ТР*

⁴ Сат, Ш. Ч. Амгы тыва литературлуг дыл / Ш.Ч. Сат, Е.Б. Салзынмаа. – Кызыл, 1980. – С. 216; Даржа, У. А. Наречия в тувинском языке / У.А. Даржа. АКД. – Москва, 2005. – 22 с.; Куулар, К. Б. Тыва дылда наречиелерниң чогаадылгасы / К.Б. Куулар // Башкы – 2000. - №5-6. – С. 11-12.

⁵ Исаков, Ф. Г. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология / Ф.Г. Исаков, А.А. Пальмбах. – Москва : Изд. Вост. лит., 1961. – С. 179-183.

– Тыва Республика, ТКУ – Томскиниң күрүне университети, ГШИ – Гуманитарлыг шинчилелдер институту;

2. Сөстөрниң эге слогтарындан тургустунган: *хоорком* – *хоорай комитети*, *райкууском* – *районнуң кууседикчи комитети*, *колхоз* – *коллективтиг хозяйство*, *филфак* – *филология факультети*;

3. Сөстөрниң эге үжүктери болгаш слогтарындан тургустунган: *аревэ* – *аныяктарның революстуг эвилели*, *ТывКУ* – *Тываның күрүне университети*;

4. Бирги сөстүң эге слогу биле бүдүн сөстен тургустунган: *курбанк* – *күрүне банкызы*, *хоорсовет* – *хоорай совети*, *райсовет* – *район совети*;

5. Ады биле адазының адын хурааңгайлааш, фамилиязын долузу-биле берген: *С.А. Сарыг-оол*, *Ш.Ч. Сат*, *Б.И. Татаринцев* азы *М. Мунзук*;

6. Чамдык нарын фамилиялар азы черлер аттарының бирги сөзүнүн эге үжүү биле ийиги долу сөстен тургустунган: *О-Шынаа*, *Ү-Шынаа*, *Охемчик*.

Хоолгалаар (калька *фр. saïdie* – копия, өттүнүг)⁶ – өске дылдың сөзүн азы сөс каттыжышкынын дорт, бир болза кезектерин сүрүп очулдуары. Калька аргазы-биле тывылган сөстөрниң хевирлери:

1. Лексиктиг калькалар – өске дылдың сөс чогаадыр моделин хажытпайн, дорт очулдурганындан тывылган тыва сөс: лат. *propoten* («ат орнунга») > *местоимение* > ат орну; орус *самокритика* > бот-шүгүмчүлел; орус *летчик* > ужудукчу; орус *горячий привет* > изиг байыр; орус *дать слово* > сөс бээр; орус *добро пожаловать* > кирип моорлаңар; орус *автобиография* > бот намдар; орус *политпросвещение* > политчырыдышкын; орус *перестройка* > эде тургузуушкун; орус *холодильник* > соодукчу.

2. Семантиктиг калькалар – даштыкы дылдың салдары-биле сөстү доора уткага ажыглаанындан тывылган сөс, чижээ,

⁶ Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – Москва : Астрел-АСТ, 2001. – С. 159-160.

орус *утонченный* 1) чараш: чараш аажы-чан; фр. *raffine* деп сөстүң салдары-биле; 2) нарын «изысканный» деп утказы тывылган: нарын чем, нарын шилилге.

3. Фразеологизм калькалар – өске дылдың быжыг сөс каттыжыышкынын дорт очулдурганы-биле тывылган фразеологизм, чижээ, фр. *prendre les mesures* > *принять меры* > хемчеглер алыр; *золотая свадьба* > алдын куда; *яблоко раздора* > бактажыышкын яблогу; *на носу* > думчук кырында; *на пару слов* > чүгле ийи сөс; *калиф на час* > чаңгыс шакта калиф; *золотые руки* > алдын холдар.

Изоляция база холушкак аргалар

Изоляция аргазы⁷ (фр. *isolation* аңгылаар, тускайлаар) – кандыг-бир чугаа кезээнге хамааржыр чамдык сөстөрнүң грамматиктиг хевириниң амгы дылда өске чугаа кезээ кылдыр быжыгып азы турумчуп артканы.

Амгы тыва дылда ук арга-биле тывылган сөстөрнүң чижектери:

1. Алгы сөстери бооп быжыккан сөстөр, бодунуң үезинде демдек аттары турган: *байырлыг, экии*;

2. Наречие бооп быжыккан сөстөр а) кылыг сөзүнүн деепричастие хевирлери: *баштай, катай, катай-хаара, катан, тоо-быдарады, орайтай, кезжээликтей* дээш оон-даа өске;

б) демдек аттарынга Б.п., Т.п. кожомактары немешкенинден: *деңге, чигге, бүдүнге, соокка, бакка-сокка*;

в) Т.п., Х.п. чүве аттары: *шагда, шаанда, биезде, хейде; чылдың келир, хүннүң ужуражыр, дүнениң-не ээрер*;

г) кылыг сөзүнүн болбас хевир: *чадавас*; Т.п. причастие хевир *чадаарда*;

д) кылыг сөзүнүн кызыгаарлаар наклонение хевир: *келбиже, дужа келбиже, теппиже*;

е) Т.п. айтылганың ат оруннары: *дүгдө, ында, мында*; Ү.п. *ол, бо* деп айтылганың ат оруннары: *оон, моон*;

⁷ Куулар, К. Б. Тыва дылда наречиелерниң чогаадылгасы / К.Б. Куулар // Башкы – 2000. - №5-6. – С. 12.; Сат, Ш. Ч. Амгы тыва литературлуг дыл / Ш.Ч. Сат, Е.Б. Салзынмаа. – Кызыл, 1980. – С. 216

3. Айтылганың ат оруннары кылыг сөзү хевирлиг ажыглаттынып тургаш, амгы тыва дылда эвилелдер бооп быжыга берген: *ынчалза-даа, ынчангааш*.

Холушкак аргалар – ийиден хөй үстүндө көргенивис аргаларның каттышканы-биле тургустунган сөстөр. Оларның хевирлери:

1. Морфолог-синтаксистиг арга, моделдери: $\curvearrowright + \curvearrowright + \wedge$; $\curvearrowright + \wedge \curvearrowright$; $\curvearrowright + \wedge + \curvearrowright + \wedge$.

Чижээ, *ажы-төлдүг, аас-кежиктиг, артыш-чойганзыг, угаан-бодал, эм-домнаар, делегей көрүүшүкүнү, эртем-билиг, бижик-билиглиг; Дыттыг-Арыг, изиг-соок, өөрүшкү-маңнай, тоолчургу чугаа, Дээрлиг-Хөл, Ырлаар-Кадай, эрте бурунгу; изиг-изиг, чугаалап-чугаалап, ырлап-арлап, аттыг-чарлыг,*

2. Морфолог-лексика-семантиктиг аргаларның каттышканы: *тудугжу* – 1) морфологтук: тут-уг-жу; 2) лексика-семантиктиг: эрги утказындан аңгыда чаа уткалыг: а) сааттыг херээжен кижиниң чиигээринге дуза чедирер кижиге; б) тудуг кылып ажылдап турар кижиге.

3. Синтаксистиг болгаш хоолгалаар аргаларның каттышканы: *күш-хүнү* (трудодень), *көдээ совет* (сельский совет), *изиг байыр* (горячий причет), *демир-орук* (железная дорога), *политчырыдыышкын* (политпросвещение).

Сөс чогаадылгазынга мергежилгелер

Мергежилге 1. Кожумактыг арга-биле дараазында модельдер ёзугаар тургустунган чүве аттарын чогааткаш, кожомактарның бүдүрүкчүлүг, бүдүрүкчүлүг эвезин тодарадыңар.

1. Чүве ады + -чы, -чи, -чу, -чү, -жы, -жи, -жу, -жү;
2. Чүве ады + -чын, -чин, -чун, -чүн;
3. Кылыг сөзү + -кчы, -кчи, -кчу, -кчү; -ыкчы, -икчи, -укчу, -үкчү;
4. Кылыг сөзү + -г, -ыг, -иг, -уг, -үг;
5. Кылыг сөзү + -л;

Мергежилге 2. Кожумактыг арга-биле тургустунган демдек аттарын айтыңар. Оларның морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Күжүр өңнүүм, тыва сөөктүг херээженден
Күскү өйде төрүттүнгөн эжиң-дир мен.
Хүннээректээн мээң черим уруглары
Күзел ышкаш, чараш чаагай кыстар чүве.
Чалыы кыстың шырайынче топтап көр даан,
Чажыды чок, хову ышкаш, ажык чырык.
Ынчалза-даа чымчак көрүп, басты бербө,
Ынакшылың акша ышкаш сыгай бербө.
Делгем хову, кадыр даглар тыва кызы
Дендии бөдүүн, аржаан суу дег арыг-чаагай.
Сузу хадаан эрлер аңаа бырашпас-даа,
Чуттуг багың көргүссүңзе, бодун шоруң!
От-көс ышкаш эрес эрге кыстар ынак,
Ооң-биле оранны-даа одурту бээр.
Ояланың дынын сеңээ тутсу кааптайн,
Оргу шөлчө ыдып берген аъттыг кыстан
Чыда калбайн, чыпшыр чедип, сүрүп көрөм.
Шыдазыңза – эр хей боор сен. Ынчан харын,
Эрес кайгал, шыдамыккай тыва кыстың
Эзир ышкаш, чоргаар түрлүүн билип аар сен.

А. Даржай

Мергежилге 3. Дараазында кожумактарны ажыглап, демдек аттарын чогаадыңар: *-лыг, -лиг, -ныг, -ниг, -тыг, -тиг, -дыг, -диг; -гы, -ги, -кы, -ки; -сыг, сиг, -зыг, -зиг; -ыычал, -иичел.* Укталган демдек аттарының дазылы кайы чугаа кезээнге хамааржыр-дыр, тодарадыңар?

Мергежилге 4. Укталган дөстүг сөстөрнүң кайы чугаа кезээнге хамааржырын тодараткаш, кырынга укталган аргазын айтыңар.

Алды баштыг Кара-Дагны
Аал-ла кылып алыылыңар.
Алызында барып-барып,
Амыр-шөлээн чурттаалыңар.
Чеди баштыг Кара-Дагже
Четтирбейн бараалыңар.
Алды баштыг Кара-Дагже

Алдыртпайн бараалыңар.
Тудар дээн-дир, хоруур дээн-дир
Туттурбайн бараалыңар.
Туругларлыг Кара-Дагже
Дургуннай-ла берээлиңер.
Кашпал кадыр Кара-Дагны
Кансы кылып алыылыңар.
Оорарган Оргу-Шөлдү
Олбук кылып алыылыңар. (Тыва улустуң ыры)

Мергежилге 5. Кожумактыг арга-биле тургустунган кылыг сөстөрүн тургузуунуң аайы-биле сайгарыңар.

Чээргеннээр, бызаа кадарар, суглаар; анай, хураган ыдар, тудар; арбай, тараа хоорар, соктаар дээш ажыл-хүлээлгең улам немежи-ле олу-рар. А ол-ла ажылдарны кылырда, угба-дуңмаларың-биле, кады өглерниң уруглары-биле маргыжар болгай. Эки ажылдаптарга, чүгле өөң ишти, аалың ишти билир эвес, а харын кожа аалдар ишти мактап чугаалажы бээр, үнген-кирген чон безин көрүп, магадап чанар. Ажы-төлү ажыл билбес, чалгаа, чассыг, уйгужу улустуң бак ады черле чытпас. Уруг-дарыын безин чемелээрде, «дөө кымыллар ажы-төлү ышкаш» деп дөмейлээн олургулаар. «Дуза када берген» деп сөс кижиге – чашка дээди чоргаарал!

С. Сарыг-оол

Мергежилге 6. Кожумактыг арга-биле тургустунган сөстер кайы чугаа кезээнге хамааржырын тодараткаш, оларның төрөл сөстөрүниң одуруун тургузуңар.

Төрээн Тывам кижилери – бойдузу дег,
төрөлзирек, демниг, бөдүүн, эгениичел.
өөрзүрек, эриг баарлыг, чылыг сөстүг
өгбелерниң хостуг, чоргаар чаңын салбас.

Тыва кижии өөрээнде, муңгараанда
ишти-хөңнүн чавырып ап, тыртым чоруур.
Тыва кижээ үнүш-бойдус шупту дириг –
Йөрээп чоруур, сагып чоруур ыдыы болур.

В. Сарымбуу

Мергежилге 7. Дараазында сөстөрни тургузуунуң аайы-биле сайгаргаш, оларда кандыг кожумактар таваржып турарын тодарадыр.

Быштак, суксун, дискек, ортулук, чаңчыл, илбек, кушкаш, сайзана,к, шөйүндү, чемиш, амытан, дүжүт, моюндурук, белдир, думчук, чаңчыл, көстүк, докпак.

Мергежилге 8. Дараазында сөзүглелдерде хевир тургузар кожумактарны тыпкаш, оларны шыйыңар.

Анайларым — эреспейлер,

Аалым каазы — хөглүгбейлер.

Чаа чылдың Шагаазынга

Чараштанып, дериттинген

Эзим чурттуг шивижигеш,

Экивеңер, экивеңер!

О. Сувакпит

Диизеге сүттү куткаш,

Дииспейге салып бердим.

Дылчыгажын кызаңнадыр

Дыка таалап ижип алды.

Е. Танова

Өжеш-өжеш, өжешпей,

Өөдежок-ла чаңныгбай.

Элек-элек, элекпей,

Элдеп чаңгын элдеппей.

Э. Кечил-оол

Авай, авай, авақыжыым,

авазынган авақыжыым.

Авайымдан арта берген

Ааттынган кавайымны.

(Улустуң ыры)

Чеди өңнүг чөлээш ышкаш

падежтерге

чөргөлөшкен хоюг сөстөр

хөөрежирге,

чараш шүлүк ала чайгаар

төрүттүнер,

шаа барып аялгалар чаяттынар.

М. Ооржак

Мергежилге 9. Дараазында сөстөрни ажыглап, каттыштырылга аргазы-биле тургустунган эжеш сөстөрдөн чогаадыңар:

Уруг, эш, ада, төл, акы, чем, сава, бажың, орун, аң, анай, аът, ном.

Мергежилге 10. Сөзүлелден каттыштырылга аргазы-биле укталган сөстөрни темалыг бөлүктөрүнүн аайы-биле ушта бижээш, дужунга оларның тургустунган моделин айтыңар. Чижээ, өөрөдилге херекселдери: *демир-үжүк* – д.а. + ч.а. Каттыштырылга аргазы-биле тургустунган сөстөрни шын бижилгезиниң аайы-биле канчаар бөлүктөп болурул?

– Үш-Белдирни долгандыр кандыг-кандыг, чүү-чүү каттар барыл? Адын билир шааң-биле адавыдам чээ.

– Дөгөрезин билир мен: көк-кат, киш-кулаа, инек-караа, кызыл-кат, кара-кат, казылган, кызырак-караа, чадаң-кат, кускун-кады, дая-кады, ыт-кады, честек-кат, мыжыраш-кат, чодураа, долаана, борбуйак, ыргай-кады дээш-дээш оон-даа өске.

– Шымбай-ла-дыр сен. Бир эвес билирин күзээр болзуңза, артыш-кады, шаанак-кады, адыг-кады дээр эм каттар база бар.

– Че, сен ындыг-ла кончуг болзуңза, мында кандыг-кандыг мөөгүлөр барыл? Адап көрөм чээ.

– Хм... Оларны тывалар шаандан тура ажаап чивес чораан болгаш алдаржываан-дыр. А мен ону орустап, оон очулдуруп-даа тургаш адап, ажаап чип билир кижидир мен. Хөлчөк чиксээр, чиirim-даа аажок. Бээр дыңна, төрөөн: ак мөөгү (белый гриб), хадың мөөгүзү (подберезовик), шарлан мөөгүзү (подосиновик), саржаг-хавы (маслёнок), маңгырак (груздь), төш мөөгүзү (опенок), хүргүлбей (рыжик), дилгижек (лисичка), чигге чиир (сыроежка), агараң (белянка), чиңгиспей (моховик), өдек-туңу (шампиньон) суг-суг дээш чүс-даа ажыг янзы-бүрү мөөгү бар. Ёзулуг-ла карак-биле көрүп, хол-биле чыып, үүжелеп, дузап, кургадып, ол дораан үске хаарып, быдаалап ижип өөрени берзивиссе-ле, ооң ады-даа, амдан үнези-даа боду-ла тыптып келир-дир ийин. Кандыг-даа хоолулуг, эм витаминниг чемнер бо арга-алаактарда ирип чыдар-дыр. С. Сарыг-оол

Мергежилге 11. Дараазында модельдер ёзугаар тургустунган нарын сөстөрнүн чижектерин тургузуңар:

- удурланышкак уткалыг сөстөрдөн тургустунган нарын сөстөр;
- чоок уткалыг сөстөрдөн тургустунган нарын сөстөр;

- харылзашкак уткалыг сөстөрдөн тургустунган нарын сөстөр;
- изафеттиг каттыжыышкын кылдыр (Х.п. ч.а. + хам. хевиринде ч.а.) тургустунган нарын сөстөр.

Мергежилге 12. Дараазында модель ёзугаар тургустунган нарын тургузуглуг хуу чүве аттарының чижектерин тургузуңар:

ч.а. + ч.а.

д.а. + ч.а.

с.а. + ч.а.

ч.а. + к.с.

ч.а. + д.а.

к.с. + ч.а.

Мергежилге 13. Кожумактыг болгаш каттыштырылга аргазы-биле тургустунган сөстөрни тыпкаш, оларның кайы чугаа кезээнге хамааржып чоруурун тодарадыңар.

Сайзанактаар. Кожа-кожа өглерни тип, ооң иштинде бүгү-ле эт-эдилелин: аптаралары, барбалары, орну, сырты, үлгүүрү, ширтектери дээш, ожук-пажындан эгелээш, тааржыр даштарлыг болур. Ону – даштарны даш-биле чуруп, сиилбип каастаар.

Ол өглерниң эр, херэежен ээлери, уругларын база тывар, каастаар херек. Адак сөөлүндө ооң даштын, кажaa-хүрээзин тургузар. «Чараш-даш» дээр бүүректиг даштар чыыр. Оон ыңай теңе, чылгы, хой ышкаш малдарны, ол-ла малдарның «ында догдурун, мында догдурун» чыып, мал кылыр. Инек, сарлык-ла колдуунда даштан алдыңар.

Ооң соонда ол сайзанаң ээлериң харылзааларын чорудар: аалдажыр, кудалажыр, садыглажыр, кел дижиң чалажыр, шайлажыр болгай. А ол даш кижилер чугаалажы албас, шимчевес болганда, оларның орну бооп демги ойнаан уруглар күүседир. Ында чугаакыр, сүмечи хүндүлүг өгбелер: каас, аянның, томаанның, чараш херэеженнер; кайгал, эрес, сыңзыг эрлер дээш, кенен, пөрүк, ыядыычал, шоваа, тенек ажы-төл дээш кымнар чок дээр. Оларны ол хевээр көргүзөр апаар. Мендилежири, таакпылажыры, аяк тудары безин онзагай болгулаар.

С. Сарыг-оол

Мергежилге 14. Лексика-семантиктиг арганың дузазы-биле сөстү дорт утказындан аңгыда доора уткага чеченчидип ажыглаанындан укталган сөстөрни тывыңар. Оларның дорт болгаш доора уткаларын тайылбырлаңар. Өске арга дузазы-биле укталган сөстөрни тыпкаш, тургузуунуң аайы-биле сайгарыңар.

Даңгаар эртен чайлаг бүдүнгө оттуп келген. Инекти саап дооскаш, өшкүнү база чап-чаа-ла одарларже үндүрүп эгелээн.

Бедик доруг аъттыг, сүүр тейлиг оваадайлыг оол хамык инекти аалдың алдыы чарыында алаңгыыштыг, малдырганнуг өзенни өрү ырлавышаан, кыйгырбышаан сүрүп үндү.

Кажаада хөй өшкүнү ажыдыптарга, аал коданы шыкта, дус төккөн дөндө чапты берди. Бир талазында бичиижек шоодай хап, бир талазында дүүрге чүктээн, эрги куу шляпалыг, көк даалымба хөйлөң, чүвүрлүг Хойтпак-оол ашак өшкүнү аалдан үндүр сүрүп эгеледи. Ооргазы мөгөйтир кырый берген-даа болза, чиик, кашпагайы хат-салгын дег: даады-ла шошкуй аарак кылаштаар.

С. Сарыг-оол

Мергежилге 15. Лексика-семантиктиг арганың дузазы-биле сөстү эрги азы чаа уткага ажыглаанындан тывылган сөстөрни тодарадыңар. Оларның эрги база чаа уткаларын тайылбырлаңар.

Дун уруун божуур аныяк иениң эъди аараанындан бээр удаажырай берген. Ол херип каан тыртыгдан туттунар-даа, човууртаар-даа харыы чок апарган. Өл-чам чүве шагда-ла бада берген, а уруг чаларавастаан. Чалаткан тудугжу кадай база саадай берген. Ол чоокта тудугжулапкы дег кижиге бар эвес. (Е.Т.) Башкы – бедик билиглиг эртемденнерге болгаш шажынчы дагдыныкчыларга тыпсыр ат-дужаал. Дагыл арамайлаары дээрге дагылдарны арыглап шеверлээри, ээлендирери. (Ст.С.) Ном номчудар – «ном аштырар» деп база чугаалаар. (Ч.Ч.)

Мергежилге 16. Дараазында кандыг арга-биле тургустунган сөстөрил, тодараткаш, домактардан чогаадыңар.

Улдун, саанчы, тарылга, терге, дагыл, ном.

Мергежилге 17. Чечен чогаалдан лексика-семантиктиг арга-биле тургустунган сөстерлиг элээн каш домактардан ушта бижээш, ук сөстөрниң лексиктиг уткаларын тайылбырлаңар.

Мергежилге 18. Конверсия аргазы-биле тургустунган сөстөрни тыпкаш, оларның кандыг чугаа кезээнче шилчий бергенин тодарадыңар.

Кежээниң мурнунда – мактал,
Чалгааның мурнунда – кочу. (Үлегер домак)
Сеткил чаражы – эп,
Чечек чаражы – шеңне. (Үлегер домак)
Даг дег караны,
Довук дег ак базар. (Үлегер домак)
Дагалыг – тайбас,
Даңгырактыг – утпас. (Үлегер домак)
Улуун хүндүлээрин билбес,
Бичезин азыраарын билбес. (Үлегер домак)
Ойнаарагын хепкерип аар
Орланымның өскенин.
Чараш кызын хепкерип аар
Чаражымның өскенин. (Көгүдүг)
Агы актан артык,
Каразы киштен кара. (Тывызык)

Мергежилге 19. Конверсия аргазының субстантивация хевири-биле тургустунган сөстөрни тыпкаш, кайы чугаа кезээниң чүве ады уткалыг ажыглаттынганын тайылбырланар.

Аткан даңның хаязында
Ачылыг хүн бакылап кээр.
Арга-эзим, хоорай, суурда
Амыдырал дойлу-ла бээр.

Амы-тынның хини тудуш
Авыралдыг чырык хүнүм.
Агаар, сугда чылыы тудуш
Арлып читпес мөңгө хүнүм.

Хүннүң чырыы – ие караа,
Хүннүң чылыы – ие чүрээ.
Хүнүм чокта амыдырал
Хүнү-биле үстүп төнер.

Ч. Ондар

Мергежилге 20. Дараазында сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннарын чүве ады уткалыг ажыглап, домактардан чогаадыңар.

Ийи дугаар, сураан, чыглып келген, аштырган, үшкү, аныяк, сонуургак.

Мергежилге 21. Домактарда хураангайлаашкын аргазы-биле тургустунган чүве аттарын чазып номчунар.

Бир катап ТАР-ның ССРЭ-де элчини Танов Седип-оол чедип келгеш, Дакый-Сүрүңге техникумга өөрөнмес сен, лама-теократ кижиниң уруу ындыг черге өөренип болбас, дедир чандырар деп медээ дыңнаткан... . Тывага келирге, Дакый-Сүрүңнү Кызылга арттырып кааннар. Чүге дээрге оон Москваның КУТВ сургуулунда удавас доозуп кээр Торжу деп душтуу оол турган.

Институттун литература факультединге өөренип кирдим. Кысказы-биле литфак дээр. Литфактан аңгыда, институтка төөгү факультеди (истфак), физика-математика факультеди (физмат) база тургулаан. Институтка өөренип тургаш, чүнү кылбадывыс дээр. Күзүн өөренир дээш чыглып келгеш, хамыктың мурнунда колхоз-совхозтарга дузалажыр дээш, дүжүт ажаап чоруптар бис.

Москвага чеде бээривиске, бисти комсомол Тыва обкомунуң секретарылары А. Юмбуу, А. Танов, В. Бадарчы суглар уткуп алдылар.

К-Э. Кудажы.

Мергежилге 22. Хураангайлаан сөстөрни тургустунган аргаларының аайы-биле бөлүктөп бижинер.

Аревэ, РЭА, райкүүском, ТывКУ, КПИ, реванэ, ИХМ, кожком, ТР, О.М. Хомушку, ТАР, пединститут, ДХ, политчырыдыышкын, НШХИ, күрбанк, А. Шоюн, О-Шынаа.

Мергежилге 23. а) Дараазында ажык эвес үжүктөрдөн тургустунган хураангайлаан сөстөрни үжүктөр ады-биле канчаар шын номчуурун транскрипциялап тургузунар.

ТР, МТС, КГБ, ТВ, ВЛКСМ, ГДР, РФ.

б) Ажык болгаш ажык эвес үжүктөрдөн тургустунган хураангайлаан сөстөрни канчаар номчуурал?

ТАР, ТАРН, ИХМ, МАР, КЭК, ТГШИ, МКУ.

Мергежилге 24. Дараазында сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннарын тыва дылче очулдургаш, оларның тыва дылда канчаар тургустунганын тайылбырлаңар.

Сельский совет, имя числительное, Дом культуры, железная дорога, холодильник, физическая культура, горячий привет, летчик, дать слово, детский сад, радиослушатели, местоимение, добро пожаловать, один за всех, на носу, держать язык.

Мергежилге 25. Дараазында сөс каттыжыышкыннарын орус дылче очулдургаш, оларның тыва дылда канчаар тургустунганын тайылбырлаңар.

Идей-политиктиг, сөс алып, хурал ажыттыңан, өөредилге-кижизидилгелиг, класска ажыл, рынок экономиказы, өөредилге планы, Хүндүлүг бижик, төрүттүңген дугайында херчилел, хүн айтыры.

Мергежилге 26. а) Дараазында сөстөр кандыг ийи арганың дузазы-биле тургустунганын тодарадыңыр:

Үттүг-Хая, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг, артыш-чойганзыг, угаан-бодал, эм-домна, делегей көрүүшкүнү, эртем-билиг, бижик-билиглиг; Дыттыг-Арыг, изиг-соок, өөрүшкү-маңнай, тоолчургу чугаа, Дээрлиг-Хөл, Ырлаар-Кадай, эрте бурунгу; изиг-изиг, чугаала-чугаала, ырлап-арлап, аттыг-чарлыг; Хүн-Көрбес, ырлаар-хааржак, садып алыкчы.

б) Ук сөстөрни дараазында модельдар аайы-биле чара бижинер. Айыткан модельдерге таарышпас сөстөрнүң морфемниг сайгарылгазын кылыңар:

ˆ + ˆ + ˆ; ˆ + ˆ + ˆ; ˆ + ˆ + ˆ + ˆ

Мергежилге 27. Дараазында сөстөр болгаш турум сөс каттыжыышкыннары каттыштырылга (синтаксистиг) база хоолгалаар аргаларның дузазы-биле тургустунган деп бадыткаңар:

күш-хүнү, ажыл хүнү, көдээ совет, изиг байыр, демир-орук, уруглар сады, телекөрүкчү, күш культура, хуралды ажыдар, бажыңга онаалга, хөрек демдээ, көдээ ажыл-агый, полит-чырыдыышкын, дыштаныр хүн.

Мергежилге 28. Холушкак арганың дузазы-биле тургустунган ийи сөстүң чижээш бергеш, домактан тургузуңар.

Мергежилге 29. а) Сөзүглелде укталган дөстүг сөстөрни тургустунган аргазының аайы-биле таблицаже бөлүктөй ушта бижинер.

Кожумактыг арга	Каттыштырылга аргазы	Холушкак арга

б) хостуг болгаш холбаалыг дазылдыг сөстөрни тыпкаш, холбаалыг дазылдарның кандыг фонетиктиг болуушкуннун түңнелде тыптып келгенин тайылбырлаңар;

в) ыяш, хар, сырын деп сөстөрнүң төрөл сөстери болгаш грамматиктиг хевирлериниң одуругларын тургузуңар:

Төрөл сөстөр	Грамматиктиг хевирлер

Дээр бораңнап бүргээн. Сооланнадыр бүргеп кээр сырын безин чок. Долгандыр шыпшың-на чүве. Ынчап тургаш, кодан-майыктап дүжүрүп келген. Эзирик ол бүгүнү көргөш, кайгап-ла ханмаан. Дээрдэн улуг ак «сээктер» чаржып бадып-ла турган. Оларның чамдыктары эзириктиң хаайыңга кээп дүшкеш, дораан-на эстип калгылаар. Ол харын шалың-даа сагындырар. Үр-даа болбаан. Долгандыр бүгү чүве ак чайт болу берген. Ыяштарның будуктары-даа, бажыңның крышазы-даа ак хар-биле шыптыңган. Эзирик дешкилеп ыңай болурга, оон даваннарының адаанда хар кыйырткайнып чыдар. Эзирик өрү-куду дешкилеп, ынаар-ла эзим иштинче халып чоруй барган.

Х. Ойдан-оол

Мергежилге 30. а) Сөзүглелде укталган дөстүг сөстөрни тургустунган аргазының аайы-биле бөлүктөй ушта бижинер;

б) кожумактыг, каттыштырылга база холушкак арга-биле укталган сөстөрнүң морфемниг сайгарылгазын кылыңар;

в) тургузуунда немелде үн тыптып келген сөстөрни тыпкаш, ук үннүң тыптып келген чылдагаанын тайылбырлаңар;

г) лексика-семантиктиг арга-биле тургустунган сөстөрнүң кайы хевир сөзүглелде колдап кирген-дир, тодарадыңар.

Кызыл кирип, улуг хуралга орден-хавыяа-биле шаңнаткаш келген соонда, Ыңаажык аалынга безин олурбастаан. Аалдың бүгү ажылы Сендай биле Бопуй-оолдуң эктинге онаашкан. Ыңаажык ам ында-мында хурал-суглаадан-даа чыда калбастаан. Улуг-биче хуралдарга чүве чугаалап-даа өөрени берген. Ынчалза-даа өске улустар ышкаш, хөй-ле илеткел салып, чулчуруп турбас, оон чугаазы дорт, чиге, допчу боорга, улус ону дыңнаксаар.

- Чамдык улус мал бажы өстүреринче сагыш салбастай берген. Сиген-ширбиижин, өдек-кыштаан үезинде белеткевес. Дайынче хавырып аппаар чүвени кызып тургаш чоор боор суг дээр кижилер бар-дыр. Берге үеде харын холу дыңзыг ажылдаар болза, чогуур чүве-дир ийин. Хол салдынар болза, хоржок. Ол дайын деп чүве төнер төнчүлүг-ле болгай. Бис безин бо хире дузалажып турувуста, ССРЭ черле тиилээр. Мал-маган туржук, Тываның оолдары ам дайынче аътаныр деп турар-дыр. Фронт чоруур дээш өргүүдел бижээн оолдарның аразында бистиң сумудан безин оолдар бар дээр чорду. Харын арткан-калган малдың когун үспейн, улам өстүрер дээш кызар болзувусса эки. Нам, чазактың салган сорулгазы – мал бажын ийи сая чедирер дээн ышкакжыгай. Мынчап-ла турар болзувусса, малывыс бажы канчап ийи сая чедерил – деп, ол бүгү суму хуралынга сөс ап чүве чугаалааш, чамдык-ажыл-ишке сунду чок кижилерни адап шүгүмчүлээн. Е. Танова

БОТ АЖЫЛДАР

Тема 1. Сөс чогаадылгазы

1. Тыва сөс чогаадылгазының кол аргалары: кожомактыг база синтаксистиг аргалар.

2. Ук аргалар-биле тургустунган сөстөрнүң нарын айтырыгларын К.Б. Кууларның «Сөс тургузуун башкылаарының нарын айтырыглары» деп статьязынга даянып сайгарар.

3. Тыва сөс чогаадылгазының хурааңгайлаашкын база хоолгаалаар аргалары. Оларның тургустунар аргаларының онзагайы.

Ажыглаар литература:

Куулар, К. Б. Сөс тургузуун башкылаарының нарын айтырыглары / К.Б. Куулар. – Сөзүглел : боду // Башкы. – 2000. – № 2. – С. 52-54.

Оргу, К. Х. Тыва дылда сөстөрнүн тургустунарының дугайында / К.Х. Оргу – Сөзүглел : боду // Тыва дыл дугайында ажылдар. – Кызыл, 1964. – С. 3-18.

Салзынмаа, Е. Б. Тыва сөс тургузуунун дугайында / Е.Б. Салзынмаа – Сөзүглел : боду // Тыва дыл дугайында ажылдар. – Кызыл, 1964. – С. 19-30.

Сат, Ш. Ч. Амгы тыва литературлуг дыл / Ш.Ч. Сат, Е.Б. Салзынмаа. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1980. – 258 с. – Сөзүглел : боду.

Тема 2. Сөс чогаадылгасы

1. Лексика-семантиктиг арга, ооң иштики хевирлеринин онзагайы.

2. Конферсия аргасы, ооң иштики хевирлери. Субстантивация хевири-биле тургустунган сөстөрнүн сайгарылгасын Л.С. Кара-оолдун «Конверсия в тувинском языке: субстантивация» деп статьязынга даянып, сайгарар.

3. Холушкак арга-биле тургустунган сөстер: кайы аргаларның каттышканы-биле тургустунганын тодаргай чижектерге бадыткап тургаш, сайгарар.

Ажыглаар литература:

Куулар, К. Б. Сөс тургузуун башкылаарының нарын айтырыглары / К.Б. Куулар. – Сөзүглел : боду // Башкы. – 2000. – № 2. – С. 52-54.

Кара-оол, Л. С. Конверсия в тувинском языке: субстантивация / Л.С. Кара-оол. – Текст : непосредственный // Кочевые цивилизации народов Центральной и Северной Азии: история, состояние, проблемы: Сборник материалов II Международной научно-практической конференции. – Кызыл ; Красноярск, 2010. – С. 127-130.

Салзынмаа, Е. Б. Тыва сөс тургузуунуң дугайында / Е.Б. Салзынмаа. – Сөзүглел : боду // Тыва дыл дугайында ажылдар. – Кызыл, 1964. – С. 19-30.

Сат, Ш. Ч. Амгы тыва литературлуг дыл / Ш.Ч. Сат, Е. Б. Салзынмаа. – Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 1980. – 258 с. – Сөзүглел : боду.

Бижимел бот ажыл. Сөс чогаадылгазы, ооң кол аргалары

1. Хостуг дазылдыг болгаш кожумактыг (морфологтуг) арга-биле тургустунган сөстөрни ушта бижээш, кайы чугаа кезектеринден укталганын айтып, морфемниг сайгарылгазын кылып.

2. Каттыштырылга аргазы-биле тургустунган сөстөрни ушта бижээш, оларның моделин чижек бүрүзүнүң дужунга тургузар.

3. Лексика семантиктиг арга-биле тургустунган сөстөрни ушта бижиир.

4. Укталбаан дөстүг чүве ады, демдек ады, кылыг сөзү, наречиени ушта бижээш, оларның төрөл сөстөриниң одуруун тургузар.

Күскежик

(тыва улустуң тоолу)

Шыяан ам. Час-даа дүшкен. Изиг чурттарже чораан куштар дедир ужуп чедип келген. Долгандыр бүгү бойдус оттуп эгелээн. Аар доштар адаанга оожум шулурашкан дамырактар кыңгырткайнып бадып чыткылаан.

Бир-ле катап тайгага кыпсынчыг алгы үнген. Ол тайга ээзи — Хайыракан-дыр. Кышты өттүр удуп кыштааш, ижээнинден ооң үнүп келгени ол. Даамчырадыр удуп каапкан болгаш Хайыраканың шугулу-даа аажок. Хенертен, та кайыына чүве ийик, хөглүү кончуг Күскежик бо көстү хонуп келген. Хайыракан доңгайгаш, Күскежикти тудуп чиптер бодаан. Ынчалза-даа аңаа ыядынчыы кончуг ышкаш сагындырган. Ынчан ол буду-биле Күскежикти таварыпкан.

— Чүү дээш мени хомудадырың ол, Хайыракан? — дээш, Күскежиктиң карактарының чажы саагайны-ла берген.

— Ыыттава — деп, Хайыракан мөөрээн, — а оон башка душ бооп сени боскумче ажырыптарым чадавас.

— Кым билир, сеңээ херек апаарым чадавас — деп, Күскежик химиренгеш, үнгүрүнче куураш-ла дээн.

Хүннер билдиртпейн эртип-ле турган. Арга-эзимниң үнүштери саглаңайнып үнүп келген. Бир-ле дүне Хайыракан каттап чиир деп базып бар чорааш, тамыже куураш-ла дээн. Тамыдан үнер дээш, Хайыракан чадашкан. Үш дүн-хүн дургузунда ол ынчаар олуруп келген. Аштаары-даа кедергей, а суксаары оон дора. Өлүм-даа менден чайлаш чок-тур деп ол шиитпирлеп алган.

Хенертен Күскежик чингежек үнү-биле тамыже канчап кире бергенин айтырган. «Дүже берген олуруп турарым бо ышкажыл. Моон үнүп алырынга дузалап көрөм» — деп, күштүг амытан күш чогуңдан дилег кылган.

Карак чивеш аразында Күскежик чоогунда хадыңның бажынче үне бергеш, алгырып-тыр: «Арга-эзимниң аң-меңи, ыт-кужу! Хемирикчи күскелер, аткан ок дег дииннер, маңгыр койгуннар, бээр менче келиңер! Дузалажып көрүңер!»

Ол-ла дораан хамык аң-мең, куштар маңнажып келген. Чанында төш кырынче үне бергеш, Күскежик хадыңны тамыже ужуарын чугаалаан. Үр-даа болбаанда дөзү быжыг турган ыяш шимээн дааштыг тамыже мет кээп ушкан.

— Авыралдыг Хайыраканым! Дүрген бээр үнүп келиңер! — деп, Күскежик сөглээн. Хайыракан бүгү күжүн чыып алгаш, дырбактанып тургаш, тамыдан үнүп келген. Өөрүшкүдөн Күскежикти чылгай каапкан.

— Силерге херек апаарым чадавас деп чугаалаан-на болгай мен. Ындыг-даа болду ышкажыл — деп, Күскежик чугаалаан.

Адыгның кажан-даа бичии күскени баспазының чылдагааны ол чүве дийин.

Рефераттарның чижек темалары

1. Сөстүң морфологтуг кезектери – морфемалар.
Морфема.

2. Тыва дылда морфемаларның янзылары: дазыл, чогаадылга кожумаа, өскертилге кожумаа, хевир тургузар кожумак, дөс.

3. Тыва сөстүң дазылы. Дазылдың үн бүдүжү: хостуг болгаш холбаалыг.

4. Төрөл сөстөрни эге школага өөредири.

5. Кожумак. Өскертилге болгаш чогаадылга кожумактары, оларның кол ылгалы. Чогаадылга кожумактарының бөлүктери.

6. Немелде үн (интерфикс).

7. Дөс. Укталган болгаш укталбаан дөстөр.

8. Сөстүң морфема составынга болу бээр өскерлишкиннер: кызырлышкын болгаш бөдүүнчүүшкүн.

9. Сөс тургузуун эге школага өөредири.

10. Өскертилге кожумактары, оларның шын бижилгезин эге школага өөредири.

11. Чогаадылга кожумактарының шын бижилгези.

12. Сөс чогаадылгазы: кожумактыг (морфологтуг) арга.

13. Каттыштырылга аргазы (синтаксистиг арга).

14. Лексика-семантиктиг арга, ооң иштики бөлүктери.

15. Конверсия аргазы: субстантивация, адъективация, адвербиализация.

16. Сөс чогаадылгазы: хурааңгайлаашкын, изоляция аргалары.

17. Сөс чогаадылгазы. Хоолгалаар арга (калька).

18. Сөс чогаадылгазы. Холушкак арга.

19. Кожумактыг арга-биле тургустунган сөстөрни эге школага өөредири.

20. Каттыштырылга аргазы-биле тургустунган сөстөрни эге школага өөредири.

Ажыглаар литература даңзызы

1. *Бавуу-Сюрюн, М. В.* Закономерности присоединения общетюркского -лыг к заимствованным из русского языка основам (на материале тувинского языка) / М.В. Бавуу-Сюрюн. – Текст : непосредственный // Актуальные проблемы сохранения и развития языков, культур и истории народов Саяно-Алтая. – Абакан : ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2001. – 259 с.

2. *Бавуу-Сюрюн, М. В.* Современные словообразовательные процессы, обусловленные языковыми контактами (на материале тувинского языка) / М. В. Бавуу-Сюрюн. – Текст : непосредственный // Сибирский филологический журнал. 2015. – № 2. – С. 114-123.

3. *Бавуу-Сюрюн, М. В.* Влияние монгольского языка на словообразовательную систему тувинского языка (тезисы) / М. В. Бавуу-Сюрюн. Текст : непосредственный // Казань и алтайская цивилизация: 50-я ежегодная международная научная алтаистическая конференция. Казань, 1 – 6 июля 2007 г. : Труды и материалы. – Казань : Идел-Пресс, 2007. – С. 27-29.

4. *Ганиев, Ф. А.* Сложные глаголы в тюркских языках / Ф.А. Ганиев. – Текст : непосредственный // Советская тюркология. –1972. – № 3. – С. 63-66

5. *Доржу, Ч. М.* О фонетических и структурных особенностях подражательных слов тувинского языка / Ч. М. Доржу. – Текст : непосредственный // Тувинская письменность, язык и литература. – Кызыл : Тувинское книжное издательство, 1980. – С. 80-91.

6. *Кара-оол, Л. С.* Конверсия в тувинском языке: субстантивация / Л.С. Кара-оол. – Текст : непосредственный // Кочевые цивилизации народов Центральной и Северной Азии: история, состояние, проблемы: Сборник материалов II Международной научно-практической конференции. – Кызыл ; Красноярск, 2010. – С. 127-130.

7. *Куулар, К. Б.* Сөс тургузуун башкылаарының нарын айтырыглары / К. Б. Куулар. – Сөзүглел : боду // Башкы. – 2000. – № 2. – С. 52-54.

8. *Монгуш, Д. А.* Сокращенные формы личных имен в тувинском языке / Д. А. Монгуш. – Текст : непосредственный //

Тувинский язык и письменность. Избранные труды. Научное издание. – Кызыл : Тываполиграф, 2009. – С. 67-77.

9. *Монгуш, Д. А.* Чаа сөстү чогаадыры / Д. А. Монгуш, Ш.Ч. Сат. – Сөзүглел : боду // Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдеси. – Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 1967. – Ар. 54-62.

10. *Монгуш, Д. А.* Частицы как компонент аналитических сказуемых / Д. А. Монгуш. – Текст : непосредственный // Тувинский язык и письменность. Избранные труды. Научное издание. – Кызыл : Тываполиграф, 2009. – С. 159-190.

11. *Ондар, Н. М.* Тыва дылда үн-дааш өттүнер эжеш сөстөр / Н.М. Ондар. – Текст : непосредственный // Юбилей писателей. – Кызыл : РИО ТувГУ, 1999. – С. 96-100.

12. *Ондар, Н. М.* К классификации парных слов в тувинском языке / Н. М. Ондар. – Текст : непосредственный // Материалы международной конференции «Становление и развитие науки в Туве», посвященной 70-летию тувинской письменности, 12-14 сентября 2000г.– Кызыл : РИО ТувГУ, 2000. – 1 часть. – С. 60-62.

13. *Ондар, Н. М.* Соматические парные слова в тувинском языке / Н. М. Ондар. – Текст : непосредственный // Актуальные проблемы сохранения и развития языков, культур и истории народов Саяно-Алтая. – Абакан : ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2001. – С. 108-112.

14. *Ондар Н. М.* Парные слова в тувинском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Н.М. Ондар. – Кызыл : РИО ТувГУ, 2004. – 20 с.

15. *Оргу, К. Х.* Тыва дылда сөстөрнүң тургустунарының дугайында / К. Х. Оргу. – Сөзүглел : боду // Тыва дыл дугайында ажилдар. – Кызыл, 1964. – С. 3-18.

16. *Пальмбах, А. А.* Грамматика тувинского языка / А. А. Пальмбах, Ф. Г. Исхаков. – Москва : Наука, 1961. – 472 с. – Текст : непосредственный.

17. *Салзынмаа, Е. Б.* Тыва сөс тургузуунуң дугайында / Е. Б. Салзынмаа. – Сөзүглел : боду // Тыва дыл дугайында ажилдар. – Кызыл, 1964. – С. 19-30.

18. *Сат, Ш. Ч.* Основные изменения в словообразовании. Становление морфологических норм / Ш. Ч. Сат. – Текст : непосредственный // Формирование и развитие национального литературного языка. – Кызыл, 1973. – С. 127–142.

19. *Сат, Ш. Ч.* Амгы тыва литературлуг дыл / Ш. Ч. Сат, Е. Б. Салзынмаа. – Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 1980. – 258 с. – Сөзүглел : боду.

20. Словообразование в тюркских языках: исследования и проблемы: материалы Международной тюркологической конференции, посвященной 80-летию Фуата Ганиева : Казань, 20-21 сентября 2010 г. – Казань : ИЯЛИ им. Г. И. Ибрагимова, 2011. – 569 с.

21. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология / Ответственный редактор Э. Р. Тенишев. – Москва : Наука, 1988. – 557 с. – Текст : непосредственный.

22. Тыва дыл дугайында ажылдар / Редактору К. Х. Оргу. – Кызыл : ТНУЧ, 1964. – 64 с.

Кызырылгалар

1 ар. – бирги арын
А.п – адаарының падежи
а.ү. – амгы үе
Б.п. – бээриниң падежи
бол.н. – болуушкун наклонениези
гр. – грек дыл
д.а. – демдек ады
д.э.к. – дылдар эртеминиң кандидады
итал. – итальян дыл
к.с. – кылыг сөзү
к.ү. – келир үе
к.ф.н. – кандидат филологических наук
лат. – латин дыл
О.п. – онаарының падежи
с.а. – сан ады
Т.п. – турарының падежи
ү.д. – үлегер домак
Ү.п. – үнериниң падежи
фр. – француз дыл
Х.п. – хамаарыштыларының падежи
хам. хевири – хамаарылга хевири
ч.а. – чүве ады
ч.с. – чаңгыстың саны
ч.э.ү. – чоокта эрткен үе
э.ү. – эрткен үе

Хурааңгайлаан аттар

А.Д. – Александр Даржай
В.М. – Василий Монгуш
Е.Т. – Екатерина Танова
К-Э.К. – Кызыл-Эник Кудажы
С.П. – Сергей Пюрбю
С.С. – Станислав Серенот
Ч.Ч. – Чүлдүм Чап

САЙГАРЫЛГАЛАР ЧУРУМУ

Сөс тургузуунун (морфемниг) сайгарылга чуруму

1. Чугаа кезээ.
2. Дазылы.
3. Бар болза, чогаадылга кожумаа.
4. Бар болза, хевир тургузар кожумак.
5. Бар болза, өскертилге кожумаа.
6. Дөс: укталган, укталбаан.
7. Дөске азы дазылга үн өскерлишкини болган болза, ооң эге хевир.

Сөс чогаадылгазының сайгарылга чуруму

1. Чугаа кезээ.
2. Сөстүн тургустунган аргазы.
3. Морфологтуг арга-биле болза: модели, төрөл сөстери, ук кожумак-биле тургустунган өске сөстөрнүн чижектери, чогаадылга кожумаанын бүдүрүкчүлүүнүн аайы-биле бөлүү, чогаадылга кожумаанын утказы, чогаадылга кожумаанын чогуур вариантызының бижиттингенин тайылбырлаар.
4. Синтаксистиг арга-биле тургустунган болза: модели, ук модель-биле тургустунган өске сөстөрнүн чижектерин бээр.
5. Өске аргалар-биле тургустунганда, ук арганың кандыг хевирлери-биле канчаар тургустунганын өске сөстөрнүн чижектерин кирип тургаш, тайылбырлаар.

Кол терминнер словары

Адвербиализация (лат. *adverbium* - наречие) - домакка азы чугаага кандыг-бир чугаа кезээниң наречие уткалыг ажыглаттынып, чүвениң шынарының азы кылдыныының ылгавыр демдээн илередири.

Адъективация (лат. *adjectivum* – демдек ады) – тыва дылда колдуунда чүве аттары хамаарылганың демдек ады уткалыг ажыглаттынар.

Бөдүүн дөс – чаңгыс дазылдыг дөс.

Грамматика (гр. *grammatike* – бижилге + *techne* – уран арга) – дылдың морфологиязының болгаш синтаксизиниң дугайында өөредиг.

Дазыл – сөстүң эге үндезини, азы эң-не кол морфемазы.

Дөс – сөстүң лексиктиг утказын илередир кезээ. Дөс укталбаан, бүткен-не боду чаңгыс дазыл бооп болур.

Изоляция аргазы (фр. *isolation* аңгылаар, тускайлаар) – кандыг-бир чугаа кезээнге хамааржыр чамдык сөстөрнiң грамматиктиг хевириниң амгы дылда өске чугаа кезээ кылдыр быжыгып азы турумчуп артканы.

Каттыжылга (синтаксистиг) арга дээрге ийиден хөй сөстөрнiң дазылының каттышканындан чаа сөстер тургустунар арга.

Кожумак (аффикс) – дазылга (дазылдың соонга) улай немежир морфемалар.

Кожумак (аффикс) — дазылга (дөске) немешкеш, аңаа немелде азы чаа утка киирип чоруур, боду чааскаан тускай лексиктиг утка илеретпес, эң бөдүүн морфологтуг элемент.

Кожумактыг (морфологтуг) арга дээрге сөстүң дазылы, бир болза дөзүңгө чогаадылга кожомактарын кожуп тургаш, чаа сөстү чогаадыр арга.

Конверсия (лат. *conversio* – өскертилге, шилчилге) дээрге домакка азы чугаага кандыг-бир чугаа кезээн өске чугаа кезээ уткалыг ажыглаары.

Лексика-семантиктиг арга – кандыг-бир сөстү дорт утказындан аңгыда доора уткаларга чеченчидип ажыглаары.

Лексика-семантиктиг арга – кандыг-бир сөстү эрги азы баштайгы утказындан аңгыда чаа уткага ажыглаары.

Морфемалар – сөстүң оон ыңай чардынмас уткалыг кезектери.

Морфология (гр. *morphe* – хевир + *logos* – өөредиг) – дылдың морфологтуг системазын шинчилээр дыл эртеминиң бир адыры. Морфологияның өөренир кол чүүлдери – морфемалар, сөстер болгаш оларның хевирлери база лексика-грамматиктиг бөлүктөр деп адаар чугаа кезектери болгаш оларның системазы болур.

Нарын дөс – ийи (чамдыкта үш) дазылдан тургустунган дөс.

Өскертилге кожумактары – сөстүн лексиктиг утказынга дегбес, ону өскертпес, грамматиктиг утка илередир азы сөстөрнүн өске сөстөр-биле харылзаазын көргүзөр кожумактар.

Субстантивация (от лат. substantivum – чүве ады) – конверсияның бүдүрүкчүлүг сөс чогаадыр аргазы: домакка азы чугаага өске чугаа кезээниң чүве ады уткалыг ажыглаттынары.

Укталган дөс – кандыг-бир дазылга азы укталган өске дөске чогаадылга кожумаа немешкенинден азы ийи дөс каттышканындан тывылган дөс болур. Укталган дөстен чаа дөс база тыптып болур: кыш-та> кышта; кышта-г>кыштаг; кыштаг-ла> кыштагла; кыштагла-аашкын>кыштаглаашкын.

Укталдырар дөс – чаа сөстүн тыптырынга үндезин болур дөс.

Хевир тургузар кожумактар – дазылга (азы дөске) улай немешкеш, ооң лексиктиг утказын үндезини-биле өскертпес, ынчалза-даа ол утканы нарынчыдар, улгаттырып күштелдирер азы кошкадыр дээш өске-даа немелде уткалар киирер кожумактар.

Холушкак аргалар – ийиден хөй аргаларның дузазы-биле тургустунган сөстөр.

Хоолгалаар (калька *фр. saigue* – копия, өттүнүг) – өске дылдың сөзүн азы сөс каттыжышкынын дорт, бир болза кезектерин сүрүп очулдуары.

Хураангайлаашкын (итал. abbreviatura - кыска) – сөс каттыжышкынының эге үжүктери азы слогтарындан тургустунган сөстөр.

Чогаадылга кожумактары – дазылга (азы дөске) немешкеш, ооң лексиктиг утказын үндезини-биле өскертиптер, чаа сөс тургузар кожумактар.

Салзынмаа Е.Б.

Тыва сөс тургузуунун дугайында

Морфологтуг тургузуг талазы-биле тыва дыл агглютинативгиг тургузуглуг дылдарга хамааржыр⁸.

Ол дылдарда, тыва дылда ышкаш, чаа сөс-даа чогааттынарда азы бир сөстүң янзы-бүрү хевирлери-даа тургустунарда, дазыл сөөлүнге кожумактар немежир. Шак ындыг, элээн каш кожумактарның дазыл сөөлүнге дистиндир кожугланы бээрин дыл эртеминде агглютинация деп адап турар. Тыва дылды агглютинативтиг тургузуглуг дээриниң ужуру ында.

Кандыг-бир сөске тускай кожумак немешкенинден сөстүн утказы өскерлип, чаа уткалыг өске сөс тургустунар, чижээлээрге, **балык** деп сөстен **балыкчы, балыктыг, балыксыг** деп лексиктиг утказы аңгы-аңгы чаа сөстер укталып тывылган. Олар шупту төрелдешкек сөстер болур.

Төрелдешкек сестер биле чаңгыс сөстүң грамматиктиг хевирлерин ылгап билири чугула. Бир эвес төрелдешкек сөстер бот-бодундан лексиктиг утказы-биле ылгалыр болза (деңненер: ажыл – ажылчын), чаңгыс сөстүң хевирлери чүгле грамматиктиг утказы-биле (кандыг грамматиктиг категорияда турары-биле) ылгалыр: **ажылдар, ажылдың, ажылывыс**. Мында сөстүң лексиктиг утказы чаңгыс (ажыл), а ол-ла сөс үш грамматиктиг категорияда (хөйнүң санында, хамаарыштыларының падежинде, хамаарылга категориясында) турар болганда **ажылдар, ажылдың, ажылывыс** дээрге **ажыл** деп сөстүң 3 аңгы грамматиктиг хевир болур.

Үстүнде чижектерден алгаш көөрге, бир сөстен чаа сөс-даа чогаадырда, бир сөстүң аңгы-аңгы грамматиктиг хевирлерин-даа тургузарда, ыяавыла дазыл сөөлүнде кожумактар немежир-дир.

⁸ Н. К. Дмитриев Грамматика башкирского языка М.—Л 1948. 43 арын.

Бо талазы-биле тыва дыл флексиялыг орус дылдан улуг ылгалдыг. Орус дылда сөс болгаш ооң хевирлери дазыл сөөлүнгө немежир суффикс, төнчүдөн аңгыда дазыл мурнунга немежир приставканың дузазы-биле база тургустунар.

Тыва дылдың сөс тургузар элементилери: дазыл болгаш кожумак (аффикс). Оларны тус-тузунда көрээлиңер.

Дазыл.

Төрелдешкек сөстөрнү деңнеп көөргө, оларның шуптузунга дөмөйлөшкөк база оларны бот-боттарындан ылгап турар кезектерлиг болур. Чижээ, **чурт, чурттуг, чурттаар, чурттакчы, чуртталга** деп төрелдешкек сөстөрнүң дөмөйлөшкөк ниити кезээ — **чурт**, ылгалдыг кезектери: — **туг, -та-ар, -та-кчы, -та-лга**.

Төрелдешкек сөстөрнүң оон ыңай уткалыг кезектерге чардынмас ниити кезээн дазыл дээр. «Дөс (дазыл) дээрге чүвени (предметти), чүвениң шынарын, кылдыныын адап көргүзүп турар, доктаамал үн каттыжышкыны-дыр»¹—деп, Н. К. Дмитриев башкир дыл грамматиказында бижип турар.

Төрелдешкек сөстөрнүң дазылы чаңгыс болганда, оларның лексиктиг уткалары ыяавыла харылзаалыг, чоок болур: **үне, үнелиг, үнелеп, үнелээр, үнелээшкин** деп сөстөрнүң ниити дөмөйлөшкөк кезээ — **үне**. Олар утка талазы-биле харылзаалыг, бот-бодунга чоок. Ынчалза-даа чүгле даштыкы хевир дөмөйлөшкөк, а утказы шуут ийи аңгы дазылдыг сөстөр төрелдешкек болбас, чижээ, **чайлаг, чайладыр (салыр), чайланыр** деп үш сөстүң дөмөйлөшкөк кезээ — **чайла**. Оларның дазылдары чүгле даштыкы хевир-биле дөмөйлөшкөк, а утка талазы-биле ол сөстөр бот-боттарынга шуут чоокшулашпас: **чайлаг** — чайгы хонаш, **чайладыр** — кандыг-бир чүвени оруктан өске черже салыры, **чайланыр** — хостуг үелиг апаары.

Бо чижектиг грамматиктиг омонимнерни төрелдешкек сөстөрдөн ылгап билири эргежок чугула.

Тыва сөс дазылы, орус сөс дазылынга дөмөйлээрге, кожумак чокка-даа боду долу уткалыг болур. Деңнеңер: *пил-и, земл-и* деп орус сөстөрнүң дазылдары (*пил-, земл-*) ол кожумактар чокка тускай утка илеретпес. А *бажың-(га), суг-(же), үжүк-(ту), кижин-(зиг)* деп сөстөрнүң дазылдары ол кожумактар чокка-ла боттары тускай утканы илередип турар.

Тыва сөс дазылының үн тургузуу янзы-бүрү — чаңгыс азы элээн каш слогтардан тургустунган болур:

S (ажык эвес үн) + V (ажык үн): ча-, ди

V+ S: ал, ат, ол, эм.

S + V+S: кел, ном, дыл, чор.

V+ S + S: арт, ирт, өрт.

S +V+S+S: бөрт, чарт, тырт.

V+S+V+ S: ажыл, өөрөн, арат, эжик.

S+V+S+V+S+V: хамааты, дөгере, согуна.

S+V+S+V+S: дидим, тоорук, хөнек.

S+V+S + S + V + S: дордум, секпил, хулбүс.

Дазылга янзы-бүрү кожумактар немежирге, тыва сөс дазылының үн составы колдуунда өскерилбес, эге хевири хевээр артар. Ынчалза-даа тыва дылдың үн дүрүмүнге чагыртпышаан, чамдыкта сөстү өскертип турда, дазылдың үн составы өскерли бээр таварылгалар база эвээш эвес⁹: даг-ы > даа (дазылдың сөөлгү г ийи ажык үннүң аразынга апаргаш чиде бээр, кожа арткан ийи кыска ажык үннер чаңгыс узадыр адаар делгем ажык үнче шилчий бээр), көр-ер > көөр (ажык үнден эгелээн кожумак немежирге, дазылдың сөөлгү үнү р ийи ажык үннүң аразынга апаргаш, чиде бээр). Мында дазылдың үн составы өскерилзе-даа, ооң лексиктиг утказы хевээр артар.

Кожумак (аффикс) — дазылга (дөске) немешкеш, аңаа немелде азы чаа утка киирип чоруур, боду чааскаан тускай лексиктиг утка илеретпес, эң бөдүүн морфологтуг элемент.

Кожумактың үн тургузуу доктаамал эвес болур. Ажык үннерниң аяннажырының болгаш ажык эвес үннерниң дөмейлежиринин дүрүмнеринге чагыртып, дазылдың үн составының аайы-биле кожумактың үн составы үргүлчү өскерлип чоруур. Чижээлээрге, онаарының падежиниң кожумаа дазылда (дөсте) ажык үннерниң кадыг, чымчааның, эрин-биле адаар, адавазының аайы-биле 4 вариантылыг (*ты-*, *-ти*, *-ту* *-тү*) база дазылдың (дөстүн) сөөлгү ажык эвес үнүнге

⁹ Ф. Г. Исхаков, А.А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва. 1961 г. 109—113 ар.

дөмөйлөшкөнінінен 3 вариантылыг (-ты, -ды, -ны) болур — шупту 12 вариантылыг:

-ты, ти, ту, -тү.

-ды, -ди, -ду, -дү.

-ны, -ни, -ну, -нү.

Тыва кожумак колдуунда кандыг-бир чаңгыс грамматиктиг утканы илередир. **Оолдарга** деп сөстө **-дар** деп кожумак чүглө хөйүнүң санын, **-га** деп кожумак чүглө бээриниң падежин илередир. Ынчалза-даа хары угда элээн-каш грамматиктиг утканы илередир орус кожумакка (төнчүгө) дөмөйлөшкөк эвээш санныг тыва кожумактар база бар.

Деңнеңер: (к) *столу* (бээриниң падежи, чаңгыстың саны, мужской род);

ученик-ам (бээриниң падежи, хөйүнүн саны);

келди-вис (I арын, хөйүнүң саны);

хол-ун (2 арын, чаңгыстың саны).

Мында кожумак бүрүзү-ле ийи-ийи грамматиктиг утканы илередип турар.

Ужур-утказының аайы-биле тыва сөс кожумактары ийи улуг бөлүккө чарлыр: чогаадылга кожумактары болгаш өскертилге кожумактары.

1. Дазыл (дөс) соонга немешкеш, оон чаа уткалыг өске сөс тургузар **кожумактарны чогаадылга кожумактары** дээр.

Эм (аарыг сегидеринге херек чүүл дээн уткалыг) деп сөстөн **-чи** деп чогаадылга кожумаа **эмчи** (эмнээр кижі дээн уткалыг апарган) деп чаа уткалыг сөс тургускан. Ол ышкаш, **мал** (азырал амытан) — **малзыг** (малга дөмей дээн уткалыг апарган).

Чогаадылга кожумааның дузазы-биле хөй нуруузунда бир чугаа кезээндөн өске чугаа кезээ тургустунар. Чижээ,

суг (чүве ады) — суглуг (демдек ады), ыр (чүве ады) — ырла (кылыг сөзү), дүүн (наречіе) — дүүнгү (демдек ады), чараш (демдек ады) — чараштыр (наречіе), эген (кылыг сөзү) — эгенчек (демдек ады), бижи (кылыг сөзү) — бижикчи (чүве ады).

Чамдыкта чогаадылга кожумактарынын, дузазы-биле кандыг-бир чугаа кезээндөн чаа уткалыг, ол-ла чугаа кезээнге хамааржыр, өске сөс тургустунар, өскээр чугаалаарга, бир чүве

адындан чаа уткалыг өске чүве ады, бир кылыг сөзүндөн өске кылыг сөзү, бир сан адындан өске сан ады тургустунар таварылгалар база бар: аң (чүве ады) — аңчы (чүве ады), тараа (чүве ады) — тараачын (чүве ады), бар (кылыг сөзү) — барыкса (кылыг сөзү), беш (сан ады) — бешки (сан ады) оон-даа өске.

Тыва чогаадылга кожумааның ужур-утказы орус суффиксиге дөмей. *Деңненер*: балык, балыкчы — рыба, рыбак

тут, тудугжу — строить, строитель

колхоз, колхозчу — колхоз, колхозник

Сөске чогаадылга кожумаа элээн каш-даа таваржып болур: чурт-та-кчы-лыг, дең-не-лге.

Чогаадылга кожумактары ажыглаттынарының аайы-биле янзы-бүрү болур. Чогаадылга кожумактарының хөй кезии үргүлчү ажыглаттынып, кандыг-бир чугаа кезээнге хамааржыр, барык сөс бүрүзүндөн чаа сөс тургузуп турар. Ылаңгыя **-кчы (-кчи, -кчу, -кчү, -ыкчы, -икчи, -укчу, -укчү)** деп чогаадылга кожумааның дузазы-биле барык-ла кылыг сөзү бүрүзүндөн чүве ады тургузуп болур, а **-ла (-ле, -на, -не, -та, -те, -да, -де)** деп кожумактың дузазы-биле кончуг хөй чүве адындан кылыг сөзү тургузуп болур, чижээ:

ажылда-кчы, бижи-кчи, өөрен-икчи, ужут-укчу (ужудукчу), өрү-кчү, септе-кчи, быш-ыкчы (быжыкчы), дузала-кчы, номчу-кчу, тургус-укчу (тургузукчу) оон-даа өске; *суг-ла, четки-ле, эм-не, аң-на, ажыл-да, шил-де, демдек-те, балык-та* оон-даа өске.

Шак ындыг, үргүлчү ажыглаттынар кожумактарны **бүдүрүкчү чогаадылга кожумактары** дээр.

А чамдык чогаадылга кожумактарының дузазы-биле хөй эвес санныг чаа сөстөр тургустунган болгаш ук кожумактар эвээш ажыглаттынып турар, оларны **бүдүрүкчү эвес чогаадылга кожумактары** дээр.

-чын деп чогаадылга кожумаа чүгле эвээш санныг моол дылдан үлегерлеттинген чүве аттарынга немежир: *тараа-чын, мал-чын, үлетпүр-чин*.

-бак, -бек деп чогаадылга кожумаа-биле эвээш санныг кылыг сөзүндөн чаа уткалыг сөстөр тургустунар. Амгы тыва дылда ук кожумак чаа сөс тургузарынга колдуунда ажыглаттынмастай берген: *ил-бек, ор-бак, ой-бак, шөй-бек*.

Моюндурук, кушкаш, одар, төлевир деп сөстөрдө дылдың сайзыралының кайы-бир чадазында ажыглаттынып турган чогаадылга кожумактары (-*дурук*, -*каш*, -*ар*, -*вир*) амгы үеде шуут ажыглаттынмас болганындан сөстүң дазылындан аңгылаттынмас бооп быжыгып калган. Олар ам **өлүг кожумактар** апарган.

Ынчангаш ол, төөгү талазы-биле укталган кылдыр санаттынар, дөстөр (**моюндурук, кушкаш, одар, төлевир**) амгы дылда кезектерге чардынмас болганындан үкталбаан дөстөр болур.

2. **Өскертилге кожумаа** дээрге дазылга (дөске) немешкеш, ооң лексиктиг утказын өскертпес, а чүглө ук сөстүң домакта өске сөстөр-биле холбаазын көргүзөр сөс кезээ-дир.

Чижээ, **школада** деп сөске -**да** деп кожумак школа деп сөстүң лексиктиг утказынга өскертилге кирибээн, чүглө дараазында **өөренип турар** деп кылыг сөзү-биле ук сөстү холбаштырып турар. Ол кожумак чокка **школа** деп сөс-биле **өөренип турар** деп кылыг сөзүнүң утка талазы-биле холбаазы илереттинмес. (**Уруум школа өөренип турар** — утказы билдинмес). А кажан ол кожумакты **школа** деп сөске немептеривиске: **Уруум школада өөренип турар** — ам утказы билдингир болур.

Үстүндө чугаалаанывыс ышкаш, өскертилге кожумаа ыяавыла кандыг-бир чаңгыс тодаргай грамматиктиг утканы илередир. Өскертилге кожумактарының илередир грамматиктиг категориялары: сан, падеж, хамаарылга, наклонение, үе, арын, залог, вид¹⁰. Оон аңгыда өскертилге кожумаанга кылыг сөзүнүң причастие, деепричастие болгаш дадагалзал кожумактары база хамааржыр.

Чамдык таварылгаларда өскертилге кожумактары сөстүң грамматиктиг хевирин илеретпейн, харын сөстүң лексиктиг утказын өскерти бээр. Чижээ, демдек адынга чүве адының хөйүнүң санының азы хамаарылга кожумаа немежирге, ук демдек

¹⁰ Деннеп көөр. Пальмбах А.А., Исхаков Ф.Г. Үстүндө айыткан ажылдын 107 арнын көр.

ады ылгавырлыг демдекти эвес, а предметчиткен шынарның ады — чүве ады апаар. *Деннеңер:*

кырган,	ынчалза-даа кырганнар;
кызыл,	ынчалза-даа кызылдар;
бедик,	ынчалза-даа бедии
кылын,	ынчалза-даа кылыны оон-даа өске.

Өскертилге кожумактарының саны сөстө 2-3-даа чедип болур: *уруг-лар-ывыс-тың, ажылда-ан-ы-ның*. Орус дылга үстүндө өскертилге кожумактарының илередип турар грамматиктиг уткаларын чүглө чаңгыс төнчү (окончание) илередип турар. *Деңнеңер:*

уруг-лар	-ывыс	-тың	(наших) детей
х.с. кожумаа	1 ар., х.с. хамаа-	Х.п. кожумаа	Х.с. родит.
	рылга кожумаа		падеж

Ынчангаш ужур-утка талазы-биле тыва өскертилге кожумаа биле орус төнчүнүң аразынга деңнелге демдээ салып болур:

өскертилге кожумактары = төнчү.

Тайылбыр: *ынчалза-даа тыва дылда ужур-дузазының аайы-биле чогаадылга кожумаанга-даа, өскертилге кожумаанга-даа хамаарышпас, оларның ортузунда туруп турар кожумактар база бар. Олар дазылга (дөске) немешкеш, ооң лексиктиг утказын долу өскертпес, аңаа чүглө чассыткан азы бичелеткен, күшителдирген азы кошкаткан аян киирери-биле чогаадылга кожумаандан ылгалыр. А өскертилге кожумактарынга деңнээрге, олар сөстөрни холбааштырарынга улуг роль ойнавастар. Ынчангаш оларны түрк дылдар дугайында литературада чамдык авторлар чогаадылга кожумааның тускай бөлүү кылдыр аңгылап турар.*¹¹

¹¹ Исхаков Ф. Г., П а л ь м б а х А. А. Үстүндө айыткан ажылдың 107 арында көөр. Деңнеп көөр: 2. Инкижеков а-Г р е к у л Сравнительная характеристика состава слова русского и хакасского языков. Известия АПН. РСФСР. М. 1960. 111. 101 арын.

Баскаков Н. А. Структура слова и части речи в тюркских языках. Советское востоковедение 1. М. 1957. 75—76 арын.

«Бо бөлүктүн кожумактары дазылга немешкеш, ук сөстү ол-ла чугаа кезээ кылдыр арттырбышаан, чугаа кеззэнге хамааржыр онзагай грамматиктиг категорияларны көргүзөр» — деп, Н. А. Баскаков бодунуң адаанда айыткан чүүлүндө бижип турар.

Бо бөлүктүн кожумактарынга:

а) чүве адының бичелеткен, чассыткан хевиринин кожумактарын: *оол-чугааш, бажың-чыгааш, кулун-чак, дуңма-кым*;

б) демдек адының күштелдирген азы кошкаткан хевиринин кожумактарын: *кызыл-гыр, ак-кыр, сарыг-зымаар, биче-жсек*;

в) кылыг сөзүнүн залог хевиринин. кожумактарын: *ырла-т-, дузала-ш-, дыңна-л-*;

г) кылыг сөзүнүн вид хевиринин кожумактарын: *бер-ивит-, бижи-гиле, көгере-ңне-, үн-месте*, — хамаарыштырып турар.

Бис бодаарывыска, бир эвес баштайгы ийи бөлүктүн кожумактары, шынап-ла, чогаадылга кожумактарынга чоокшулап турар болза, сөөлгү ийи бөлүктүн кожумактары чогаадылга кожумактарындан улуг ылгалдыглар. Ылаңгыя кылыг сөзүнүн вид кожумактары дөске немешкеш, ооң кол утказын мырыңай өскертпейн турар, чижээлээрге, **бижи** деп дөске **-гиле** деп дагыннаан вид кожуаа немежирге, ол дөстүн утказы дөмей-ле «бижи» хевээр артар, чүглө ол-ла кылдыныгың (бижи) элээн каш катап дагыннааны илереттинер. Залог кожумактары база шак ындыг. Ынчангаш кылыг сөзүнүн залог болгаш вид кожумактары өскертилге кожумактарынга хамааржыр.

Тыва сөс кезектеринин туружу мындыг:

дазыл	чогаадылга кожуаа	өскертилге кожуаа
чурт	та +кчы	лар
ажыл	да	ан+нар
хос	та+лга	зы+н

Пальмбах А. А., Исхаков Ф. Г. указ. соч. 107 ар. О. Суник. О морфологическом составе слова в агглютинативных языках. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XVII. Вып. 4. 337 арын.

Эвээш таварылгада өскертилге кожумаа чогаадылга кожумактарының мурнунга чоруур:

дазыл +	өскертилге кожумаа +	чогаадылга кожумаа
уруг	лар	лыг
көр	ген	зиг
кээрге	н	чиг

Сөске хары угда немежир элээн каш өскертилге кожумактарын кожуглаары тускай чурумнуг: дазылга (дөске) бир дугаарында-ла ниити грамматиктиг категорияны илередир кожумак немежир, ооң соонда кызаа, тодаргай уткалыг өскертилге кожумаа немежир, кожумак дазылдан (дөстен) ыраан тудум-на ооң утказы улам тодаргай, улам кызаа апар чыдар.

өөренички	-лер	-ивис	-ти
дөс	Х.с.	1 арын, х.с.	О.п.
		хамаарылга	
		кожумаа	

Бо сөстүң дөзүңгө баштай хөйнүң санынын кожумаа (-лер) немешкен, чүгө дээрге ооң утказы, хамаарылга кожумаанга бодаарга, делгем (кайы-даа арынның хамаарылга кожумактыг чүве ады хөйнүң санынга туруп болур), а хамаарылга кожумаа бодунуң ээлчээнде утка талазы-биле падеж кожумаандан делгем (чүглө онаарының падежинде эвес, а өске-даа падежтерде чүве аттары хамаарылга кожумактыг бооп болур), ынчангаш падеж кожумааның мурнунда турар.

Өскертилге кожумактарының чоорту кожуглаттынары дөстүң утказын чоорту улам тодаргайлаар (конкретизация) принципке үндезилеттингени моон илдең-дир.

Орус сөсте флексияны (төнчүнү) ап кааптарга, артар кезээн сөстүң дөзү дээри ышкаш, тыва сөстүң өскертилге кожумаан ап кааптарга, артар кезээ сөстүң дөзү болур. Бир эвес сөсте өскертилге кожумаа элээн-каш болза, сөстүң дөзүн тыварда, оларның (школаның өөредилге номун ёзугаар чүглө сөөлгүзүн эвес^{12 13}) шутпузун ап кааптар херек. *Книгу* деп орус

¹ М. Д. Б и ч е-о л, Ф. Г. И с х а к о в. Тыва дылдың өөредилге ному. 3-кү кезээ. Фонетика болгаш морфология. 5—6 класстарга. Кызыл, 1959. 48 дуг. арын.

сөстүң у деп флексиязын ап кааптарга, сөстүң дөзү *книг* — болур, а *номну* деп тыва сөсте — *ну* деп өскертилге кожумаан ап кааптарга, артар кезээ — *ном*. Сөстүң дөзү ол. Ол ышкаш: номчудувус — дөс: номчу;

чуртувус — дөс: чурт;

өөренгеннер — дөс: өөрен;

өөреникчилерниң — дөс: өөреникчи.

Дөс — лексиктиг утканы (сөс чүнү адап турарын) илередир сөс кезээ.

Бүдүш талазы-биле дөс ийи бөлүккө чарлыр: укталбаан болгаш укталган. Укталбаан дөс дээрге чүглө дазылдан тургустунган дөс-түр. **Черивис** деп сөс дазылдан (**чер-**) болгаш өскертилге кожумаандан (**-ивис**) тургустунган. Өскертилге кожумаан (**ивис**) ап кааптарга, артар кезээ **чер** — дөс болур. Ук дөс оон ыңай уткалыг кезектерге чарылбас дазыл болур, ынчангаш дөс мында укталбаан. Укталган дөс дээрге уткалыг кезектерге чардына бээр дөс-түр. Укталган дөс ийи арга-биле тургустунар:

кожумактыг (морфологтуг) арга;

кожумак чок (синтаксистиг) арга.¹

I. Бирги арга-биле тургустунган укталган дөс дазылга чогаадылга кожуумаа немешкенинден тыптыр. Чижээ, **номчудувус** деп сөсте өскертилге кожумактарын (**ду-вус**) ап кааптарга, артар кезээ — **номчу** — укталган дөс. **Ном** деп чүве адынга — **чу** деп чогаадылга кожуумаа немежирге, чаа уткалыг сөс — кылыг сөзү тургустунган. **Аң** деп дазылдан **чы** деп чогаадылга кожумааның дузазы-биле **аңчы** деп укталган дөс тургустунар, ол-ла дазылдан **-ныг** деп чогаадылга кожуумаа чаа уткалыг, өске **аңныг** деп дөс тургузар.

Укталган дөс тургустунарда, чогаадылга кожуумаа бүрүзү ыяабыла дазылга барып немежири албан эвес. Бир укталган дөстен чогаадылга кожумааның дузазы-биле өске укталган дөс тургустунар таварылгалар кайы хөй: **билиглиг** деп укталган дөс, чугаажок, **-лиг** деп чогаадылга кожумааның дузазы-биле **билиг** деп дөстен укталган, а **билиг** деп дөс **-иг** деп чогаадылга

кожумааның дузаы-биле **бил-** деп дазылдан укталган. Ынчангаш **билиг**лиг деп дөс **бил-** деп дазылдан укталган дээрге шын эвес болур.

Чижектер:

туд	+ ар + лар	
укталбаан	өскертилге кожумактары	
дөс (дазыл)		
туд	+уг	+лар +га
дазыл	чогаадылгы	өскертилге
укталган дөс	кожумаа	кожумактары
туд	+уг +жу	+лар +выс + ка
дазыл	чогаадылгы	өскертилге
	кожумактары	кожумактары
эмне	+лге	
укталган дөс	чогаадылга кожумаа	
эмнелге	+лиг	
укталган дөс	чогаадылга кожумаа	

2. Ийиги арга-биле тургустунган укталган дөстүн составында ийи ийикпе оон хөй дазыл (дөс) бар болур. Ийи аңгы уткалыг дазылдар каттышкаш, чаңгыс лексиктиг утканы илереди бээр «ынчангаш ийи дазылдан бүткен, чаа уткалыг, укталган дөс тыптыр азы нарын сөс тургустунар: саржаг (сарыг + чаг), тозан (тос + он), бөгүн (бо+хүн) кызыл-кат (кызыл+ кат), күш-ажыл (күш + ажыл), эрге-чагырга (эрге+чагырга) оон-даа өске.

Ийи дазылдан тургустунган укталган дөстүн үн тургузуун алгаш көөрге, хөй нуруузунда-ла ийи дазыл боттарының үн составын хевээр арттырган болур (көк-кат, аас-кежик), эвээш-ле таварылгаларда ийи дазыл чүгле лексиктиг утказын эвес, харын үн составын база чаңгыс сөс кылдыр эде өскертипкен болур (сес он — сезен, доруг ала — дорала, бо эртен — бертен). Ук нарын сөстөрниц шын бижилгези бо онзагай байдалга үндезилеттинген: бир эвес ийи дазыл үн составын өскертпээн болза, нарын сөстү дефистеп бижиир, а бир эвес үн талазы-биле өскерлиишкин бар болза, нарын сөстү (укталган дөстү) тудуштуруп бижиир.

Схемада көргүскени дег, бир укталган дөстен өске укталган дөстүн тургустунары ышкаш ийи дазылдан

тургустунган укталган дөске чогаадылга кожумаа немешкеш, өске укталган дөс база тургустунуп болур:

аас-кежиктиг, честек-каттаар, бертенги, аң-меңниг, күүш-ажылчы.

Ийиги арга-биле тургустунган укталган дөстөргө быжыг сөс каттыжыышкынында кирип турар сөстөрнүң кезектерин кожуп тургаш, хураангайлаан дөстөр база киржир: ТАССР; партком, профэвилел, күүском.

Тыва сөстүң үстүндө кылган морфологтуг анализинден алгаш көөргө, харылзаалыг чугаада ажыглаттынган сөстүң баштай-ла ажыглаттынар кезээ — өскертилге кожумаа — сөстүң лексиктиг утказы-биле холбаазы биче база эң-не ниити грамматиктиг уткаларны илередир. Ооң соонда, өскертилге кожумааның мурнунда чогаадылга кожумаа аңгылаттынар. Чогаадылга кожумактары бот-боттарындан лексиктиг болгаш грамматиктиг уткалары-биле ылгалыр, сөстөрнүң онзагай лексиктиг-грамматиктиг бөлүктөрүн — чугаа кезектерин тургузар.

Эң сөөлүндө, чогаадылга кожумааның мурнунга дазыл турар, өске сөс кезектеринге (морфемаларга) бодаарга, дазылда лексиктиг утка эң көскүзү-биле илереттинген болур. Ынчалза-даа дазыл домакка тускай сөс бооп кирип тура, лексиктиг утка-биле чергелештир грамматика талазы-биле тускай хевирлеттинген болур, дазыл-чүве ады домак иштинге кожумак чокка безин адаарының падежиниң хевиринде турар.

Ынчангаш сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларын морфемаларга шуут үлей көргүзери берге, ындыг болзажок, лексиктиг утка колдуунда дазыл-биле чогаадылга кожумаанда (дөсте), а грамматиктиг утка нургулайында өскертилге кожумаанда илереттинген деп болур.

Тыва дыл дугайында ажилдар. Кызыл, 1964.

Куулар К.Б.

Сөс тургузуун башкылаарының нарын айтырыглары

Морфологияны эки шингээдип алырынга бир кол идиг болур темаларның бирээзи — сөстүң морфологтуг кезектери (морфемалар), оларның илередир грамматиктиг уткалары, сөсте ооң кезектериниң туружу база оларны шын шыйып, сайгарары болур.

Сургуулдарга эге баштай эки билиндирип алып чүүл – морфема бүрүзү уткалыг болур деп билиг болур. Чижээ, *тураскаал* деп сөстү алып болзувусса, ону *турас-ка-ал* деп морфемаларга чарып болбас, чуге дизе олар кандыг-даа утка илеретпес. Оон аңгыда сөстүң дазылын ооң лексиктиг утказынга даянып, шын тодарадып билирин чедип алып. Даштыкы хевири дөмей, а утка талазы-биле кандыг-даа харылзаа чок сөстөрни чаңгыс дазылдыг дээш, төрөл сөстөр кылдыр сайгара берип болур. Чижээ, *башкы* (мергежил), *баиштыг*, *баиштак* дээн чижектег сөстөрниң шуптузунуң дазылын *баиш* деп шыйып болур, а олар утка талазы-биле кандыг-даа харылзаа чок, ынчангаш төрөл сөстөр болбас деп уруглар ыяк шингээдип алган турар журлуг.

Тыва дылдың морфемаларының флексиялыг дылдардан ылгалдарынга бичии доктаагаш, деңнелге материалын берип болур. Ол дугайын тодазы-биле Е. Б. Салзынмааның ажылындан номчуп ап болур¹⁴. Ук ажылда сөс тургузуунга хамаарышкан оон-даа өске нарын айтырыгларны көдүрүп турар, оларны катаптавазы-биле бистиң бо ажылывыста аңаа немей, сөс тургузуун башкылаарының нарын чүүлдеринче кичээнгейни кол угландырып, ооң кезектерин канчаар шыярының айтырыгларынга доктаар сорулганы салган бис.

Морфемаларның каттыжар чурумун, чаңгыс дөске 2 падеж, арын азы сан кожумаа турбас деп чүвени үстүнде айытканывыс

¹⁴ Е.Б. Салзынмаа Тыва сөс тургузуунуң дугайында // Тыва дыл дугайында ажилдар. Кызыл, 1964. Арын 19-30.

ажылга даянып алгаш, эки тайылбырлап бээри чугула. Оон башка чамдык *хереливис*, *оолдарның* дээн чижектиг сөстөрни мынчаар шыйыптар таварылгалар бар: *херел-и-вис* деп сөстө чаңгыс арын кожумаан 2 аңгы арын кожумаа кылдыр, *оолдаары-н-да* деп сөстө О. п. биле Т. п.-нің 2 падеж кожумаа бар кылдыр шыя бээр.

Хамаарылга хевириниң үшкү арнында чүве аттары падежтерге өскерлип турда, арын болгаш падеж кожумактарының аразынга тыптып кээр немелде [Н]- деп үннү болганчок-ла О. п.-нің кожумаа кылдыр айты бээр. Үстүндө *оолдары-н-да* деп чижекте ук үн кандыг-даа грамматиктиг утка илеретпес, ынчангаш ону кандыг-даа шыйыг-биле аңгылаvas.

А хамаарылга хевириниң 3-кү арнында чүве аттарын онаарының падежинге өскерлип турда, ук кожумактың (-ны) сөөлгү ажык үнү [Ы] чиде бээр (-н) болгаш, ол болганчок-ла таныттынмайн баар: *оол- дар-ы-н, бүзүрел-и-н*.

Чогаадылга кожумаа өскертилге кожумааның мурнунга ажыглаттына бээр таварылгаларда морфемаларның дес-дараалашкаан барымдаалап, оларны канчаар шыярының дугайында айтырыг база тургустунуп келир. Ол дугайын үстүндө айытканывыс ажылдан аңгыда «Амгы тыва литературлуг дыл» деп өөредилге номунда база айтып турар¹⁵: *хой-лар-лыг, көр-ген-им-зиг*.

Нарын сөстөрни канчаар шыярының айтырыы база тургустунуп келир:

1. Кезектери тутчу берген, 2 дөстүң каттышканы-биле тургустунган, тудуштур бижиир нарын сөстөрни чаңгыс дазылдыг болгаш чаңгыс дөстүг кылдыр шыяр, ынчалза-даа оларны укталган дөс деп айтыр: *сарала. саржаг, аппаар, эkkээр, аажок*.

2. Кезектери тудушпаан, дефистеп болгаш аңгы бижиир нарын сөстөрниң дазылын 2 аңгы, а дөзүн чаңгыс (укталган) дөс кылдыр шыяр: *кара-кат, ак-көк*. А бир эвес сөстөр морфолог-синтаксистиг арга-биле тургустунуп турар болза, оларның иштинге чогаадылга кожумактарын база айтыр: *арыг-шынчы, эки*

¹⁵ Ш.Ч. Сат, Е.Б. Салзынмаа Амгы тыва литературлуг дыл. Кызыл, 1980. Арын 80.

турачы. Оларның кезектеринче өскертилге кожумактары кире бергенде, оларны база айтыр апаар: *чунар-бажыңнаар, ойнаар-бажың*.

3. Долу уткалыг кезээ аттыг чугаа кезээ-биле илереттинген нарын кылыг сөстери, фразеологтуг каттыжышкыннар база чаңгыс лексиктиг утканы илередир болганда, оларны база тус-тузунда аңгы-аңгы дазылдыг кылдыр шыйза-даа, ниити чаңгыс укталган дөстүг кылдыр шыяр: *мойт дээр, ток кылдыр, адыш часкаар, ак сеткил, карак кызыл, ат салыр*. Бо таварылгада хостуг болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарын (БСК) сайгарарында ылгалдыг чүүлдеринге чижектер кирип болур: *Бичиш уругну чаптап, кара баарывыс кадып, чер дырбап чыткан бис* деп БСК-биле *инектиң кара баары када берген; дырбааш-биле чер дырбаар* дээн хевирлиг чижектерни деңнеп тургаш, шыйдырып болур.

4. Чаңгыс грамматиктиг утка илередир каттышкан (составтыг) кылыг сөстөрүн, эдеринчилерлиг, артынчыларлыг сөстөрнү дазылдарын тус-тузунда аңгы-аңгы кылдыр, а дөстөрүн база чаңгыс ниити шыйыг-биле шыяр: *бижит алып, бижий шаап алып, бажын арты, авам-биле, бир-ле*.

Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрнү тургузуун сайгарарда, бергедээшкннер база-ла таваржып кээр. Оларның кол-колун мынчаар бөлүктөп болур:

1. Орус дылда 2 азы оон хөй аңгы-аңгы дазылдар болгаш флексиялардан тургустунган укталган сөстөрнү кезектерин болганчок-ла аңгылай бээри: *приставка, радиоприемник, газопровод, гидроэлектростанция, телевидение*. Тыва дылда приставка, суффикс, интерфикс дээн чижектиг сөс чогаадыр аргалар чок болганындан ындыг хевирлиг үлегерлээн сөстөрнү орус дылдың морфемаларынга чарбас, чүгле оларга немешкен тыва кожумактарны аңгылап шыяр: *приставка-ны, радиоприемник-тиг, газопровод-ка, гидроэлектростанция-лыг, телевидение-вис*.

2. Чамдык орус дылдан үлегерлээн сөстөргө тыва кожумактар немежип турда, сөстүң дазылының азы дөзүнүң сөөлүңгө немелде ажык үннер тыптып келири билдингир. Ук үннер дазылдың составынче кирип, оон сөөлүгү үнү-биле кады адаттынып турар болганда, оларны дазыл-биле кады шыяр:

Новосибиркси-ден, акты-га, рецепти-зи.

3. ст, тт, дт деп үннер каттыжышкыннары-биле төнгөн сөстөргө тыва кожумак, ылаңгыя -т-биле эгелээн, немежип турда, сөөлүндө үннүң дыңналбайн турары-биле ону бижикке база дакпырлай кирибес болганындан ол сөстөрдө [т] деп үн дазылдың эвес, а кожумактың үнү болур, ооң-биле кады аңгылаар: *тракторис-тер, тракторис-тиң, артис-ти.*

4. Сөс ортузунга немежир ажык үннү дазылче кирип сайгарар: *парыг-ы, рейиз-и.*

5. Чамдык хураангайлап үлегерлеттинген сөстөрнү 2-3 аңгы дазылдың, чаңгыс сөстүг кылдыр шыяр: *рай-күүс-ком, күр-банк.* Ук сөстөрнүн иштинче чогаадылга кожумактары кире бээр болза, оларны база аңгылаар: *полит-чырыд-ышкын.* Ынчалза-даа кезектери тыва дылда ажыглаттынмайн турар, шуут тутчу берген сөстөрнүн дазылдарын аңгылаас, чаңгыс дазыл, чаңгыс дөс кылдыр сайгарар: *совхоз, комсомол.*

6. Аббревиатураларны база чаңгыс дазылдың, дөстүг кылдыр шыяр: *ССРЭ-ниң, ТР-га, ТКУ-дан.*

Тургузуунда фонетиктиг өскерлишкиннер болу берген сөстөрнү сайгарары:

1. Үн өскерлишкенинүн түңнелинде таныттынмас апарган сөстөрдө морфемаларны оларда болуушкуннарны эки шиңгээттирип алган соонда, аңгы кылдыр шыйдырып болур: *өө (өгү), даа (даг-ы), тып (тып-ын), ап (ал-ын), баар (бар-ар), экти (эгин-и), сактыр (сагын-ыр).*

2. [Й] үннүг үжүктөр кирген сөстөрнүн тургузуун сайгарып турда, элээн нарын чүүлдер тургустунуп келир. Оларның транскрипциязын кылдырып алгаш, адаттынып турарын барымдаалап, шыйдырып чаңчыктырып алыр болза, эптиг: *чая-р (чай-ар), сөөг-е-ер (сөөгейер), оя-р (ой-ар).* [Й] деп үннүң соонда ажык үн узадыр адаттынып турда, база ооң траскрипциязынга даянып алгаш, шыйдырар. Бир эвес [й] үннүг үжүкте кирип турар азы узун ажык үн дазылче кирип турар болза, ону ооң-биле кады аңгылаар: *чая-ар [чайа:-р].* А бир эвес узун ажык үн кожумактың составынга үн өскерлишкенинүн түңнелинде тывылган болза, ону кожумак-биле кады шыяр: *эмишкеез [эмишкэйэки → эмишкэйэги → эмишкейэ], хойур → хойу-ур, оюу → ойук-у.*

Хевир тургузар кожумактар дугайында айтырыг чүгле тыва дылда эвес, тюркологияда маргылдаалыг болуп артпышаан. Олар чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарының аразында онзагай черни ээлеп турар. Оларга чүве адының хуу үнелел категориязының (школа программазында – бичеледир, чассыдар хевир), демдек адының чадаларының, кылыг сөзүнүң болбас хевириниң, залог болгаш вид хевирлериниң кожумактары хамааржыр. Ук кожумактар дөсче база кирип турар болгаш олар чогаадылга кожумактарынга чоок, ынчалза-даа арыг чогаадылга-даа, өскертилге-даа кожумактары кылдыр санаттынмас. Ук хевирлерниң кожумактарын аңгы мындыг шыйыг-биле шыяр дугайында доктааткан бис¹⁶. Хевир тургузар кожумактардан аңгыда хевир тургузар дөстү аңгылаарының айтырыы база тургустунуп келир. Ону мынчаар аңгылаар: *сүме-ле-ж-ир*: арыг кылыг сөзүнүң дөзү – *сүмеле*, залог дөзү – *сүмелеш*–; *сүмелегилэ-эр*: *сүмеле*– арыг кылыг сөзүнүң дөзү, *сүмелегиле*– арыг дөзү; *бажың-чыгааш*: чүве адының дөзү – *бажың*, хуу үнелел хевириниң дөзү – *бажыңчыгааш* дээш оон-даа өске¹⁷.

Чамдык даштыкы хевир дөмейлежи берген аңгы-аңгы хевирлерниң омоним кожумактарын сайгарып турда, берге чүүлдер база-ла туруп кээр. Чижээ: *долгандыр* деп сөс домакка туружунуң аайы-биле кылыг сөзү, наречие болгаш эдеринчи кылдыр ажыглаттына бээр болгаш ол сөсте *-дыр* деп кожумакты канчалдыр шыяры база оон грамматиктиг утказындан хамааржыр: бир эвес кылыг сөзүнүң болдуруушкун залогунуң хевир болза, ону залог кожумаа кылдыр (*төгеришти долгандыр-ар*), а бир эвес наречие болза, чогаадылга кожумаа кылдыр (*долган-дыр маңнаар*), а бир эвес эдеринчи кылдыр ажыглаттынган болза, ону чангыс дазылдыг кылдыр шыйып алып (*херимни долгандыр маңнаар*). Ындыг чижектерни хөйү-биле кирип болур: *дескиндир*, *кежир*, *ажылдыр* дээш о. ө.

¹⁶ Ук саналды кафедраның эртем-методиктиг семинарынга ББСИ-ниң тыва дыл болгаш литература кафедрасының эргелекчизи, доцент А.К. Ойдан-оолдун сүмелээни-биле хүлээп алган.

¹⁷ Ук саналды эртем-методиктиг семинарынга ТКУ-нуң тыва дыл болгаш литература кафедрасының эргелекчизи, ф.э.к., доцент М.В. Бавуу-Сюрюннун сүмелээни-биле хүлээп алган.

Дылдың кандыг-бир төөгүлүг чадазында бүдүрүкчүлүг турган, а амгы дылда өлүг кылдыр санаттынып турар кожумактарны, оларның дазылы чеже-даа таныттынып турар болза, аңгы чогаадылга кожумаа кылдыр аңгылаvas. Олар амгы дылда ажыглаттынмастай берген кожумактар болур. Чижээ: *дүргек, эмистик, шышпык, хүнезин, шевергин, таскыл, дижен* дээш о. ө. Ынчалза-даа скобка иштинге «сылдысчыгаш» (*) демдек-биле айтып болур: (**дүр-гек, эм-ис-тик, хүн-е-зин, шевер-гин...*).

Чамдык моол дылдан үлегерлээн сөстөрдө моол дылда бүдүрүкчүлүг, а тыва дылда бүдүрүкчүлүг эвес кожумактарны база аңгылаvas: *амытан, эртемден, улаанут, салуучуут*.

Чамдык дузалал чугаа кезектери, транспозитор сөстөрнүн болгаш чамдык грамматиктиг хевирлернүн нарын тургузуглуг кожумактарының төөгүзүн студентилер дылдың төөгү грамматиказында өөренип турар. Школада сургуулдарның дыл төөгүзүнгө, амгы тыва дылга улам сонуургалдыг болурун чедип алыры-биле оларның тыптып келген төөгүзүн тайылбырлап берип турар болза артык эвес. Ынчангаш ындыг сөстөрнү сайгарып турар үедө чангыс дазылдыг, дөстүг кылдыр шыйып турза-даа, оларның төөгүзүн скобка иштинге демги-ле «сылдысчыгаш»-биле (*) көргүскөш, сайгартып болур. Чижээлээрге, эвилелдер: *болгаш (*бол-гаш), ынчалза-даа (*ын-ча- л-за-даа)...*, артынчылар: *ийикпе (*и-йик-пе), эвес (*э - ве-с)...*, эдеринчилер: *дээш (*ди-геш), чедир (*чет- ир)...*, дузалал аттар: *соонда (*сон-у-н-да), мурнунда (*бурун-у-н-да)...*, кожумактар: *- ывыт- (*ып-ыт), - бышаан (*мыш-шаг-ы-н)* дээш о. ө.

Тыва дылдың сөс тургузуунга хамаарышкан нарын айтырыгларны моон-биле кызыгаарлап каары болдунмас. Университетке болгаш ортумак өөредилге черлеринге база школаларга тыва дылды өөредип турда, сөс тургузуу-биле холбашкан, чамдык морфемаларны канчаар шыярының дугайында айтырыг берге болуп артпышаан. Ынчангаш ол теманы өөредип тура, бистиң эскерген болгаш ону канчаар башкылап, шингээттирип болурунга тураскааткан бо ажылывыс тыва дыл башкылаашкынынга дузалыг боор дээрзинге идегеп арттывыс.

Л.С. Кара-оол

Конверсия в тувинском языке: субстантивация

Транспозиция (от ср. лат. *transpositio* – перестановка) использование одной языковой формы в функции другой формы. В широком смысле слова транспозиция – перенос любой языковой формы, например транспозиция времен (использование настоящего времени вместо прошедшего или будущего), наклонений (употребление императива в значении индикатива), коммуникативных типов предложения (употребление вопросительного предложения в значении повествовательного) и т.д.

В более узком смысле транспозиция, или функциональная транспозиция – переход слова из одной части речи в другую или его употребление в функции другой части речи. Различаются 2 этапа транспозиции: 1) неполная или синтаксическая, при которой изменяется лишь синтаксическая функция исходной единицы без изменения ее принадлежности к части речи; 2) полная, или морфологическая, при которой образуется слово новой части речи [ЛЭС 1990: 519].

Существуют различные механизмы перехода слов из одного класса в другие. Эти механизмы относят к средствам словообразования. При этом есть два принципиально различных типа словообразования: 1) с помощью материально выраженных показателей – частей слов (аффиксов) или других слов во вспомогательной словообразующей функции, – это морфологические или морфолого-синтаксические способы словообразования; 2) без использования специальных словообразовательных средств – аффиксов, служебных слов или других полнозначных слов, так, что назывная форма слова одной части речи (или его основа) используется без всякого материального изменения в качестве представителя другой части речи [ЛЭС 1990: 235].

Второй тип транспозиции называют конверсией. Его основная черта в том, что при нем происходит семантико-грамматическое переосмысление слова. Такого рода

переосмысление может происходить на временной основе (окказионально, в контексте), или на постоянной, узуально, с вхождением переосмысленной формы в узус языка, т.е. в словарь, в качестве новой лексической единицы.

В зависимости от категории, в которую переходит слово (его основа), различают:

- субстантивацию, (переход в класс существительных);
- адъективацию (переход в класс прилагательных);
- вербализацию (оглаголивание);
- адвербиализацию (переход в класс наречий);
- прономинализацию (переход в класс местоимений).

Возможны переходы в междометия и в служебные части речи – в предлоги (препозиционализация), в союзы (конъюнкционализация), в частицы (партикуляция).

Цель данной работы – на языковом материале тувинского языка рассмотреть переход слов других частей речи в разряд имен существительных, т.е. субстантивацию (от лат. substantivum – существительное).

Субстантивация – продуктивный способ словообразования, а именно конверсии, при котором другая часть речи, заняв в предложении позицию, типичную для существительного, приобретает способность указывать на предмет – субстантивируется, сохраняя формальные признаки исходной части речи [Матвеева 2003: 343-344].

Субстантивация может быть полной, неполной и окказиональной [Розенталь 2001: 542-543].

Субстантивация полная – окончательный переход прилагательного в разряд существительных, с потерей возможности употребляться в качестве прилагательного.

В русском языке, например, это *портной, дневальный, служивый, гостиная, пирожное, приданое*. Будучи в прошлом прилагательными по форме, они больше не выступают в функции прилагательного, а только в качестве существительного.

Примеры полной субстантивации в тувинском языке не зафиксированы.

Субстантивация неполная – переход прилагательного в разряд существительных при продолжающемся употреблении

аналогичной формы в роли прилагательного. Получается расслоение одной лексемы на две, относящиеся друг к другу как два лексико-грамматических омонима.

В русском языке это такие слова как, например, *военный, дежурный, часовой, ломовой, булочная, ванная, столовая, чайная, слесарная, заливное, мороженое, сладкое, данные, легкие, суточные, чаевые.*

В тувинском языке неполной субстантивации подвергаются многие качественные, так и относительные прилагательные. Примеры:

чечен «красноречивый» → «красноречие»: **Чечен** менде, *чечек черде* (посл.) – Красноречие у меня, цветок на земле.

бай «богатый» → «богач»;

ядыы «бедный» → «бедняк»: **Ядыыны бай** кээргевес (посл.) – Богач не пожалеет бедняка.

өттунчек «подражательный» → «подражатель»;

өжеш «упрямый» → «упрямец»: **Өттунчек** өөренир, **өжеш** өөндөлөвес (посл.) – Подражатель научится, упрямец не усовершенствуется.

кара «черный» → «чернота»;

ак «белый» → «белизна»: **Даг дег караны, довук дег ак базар** (посл.). – Белизна с коленную чашечку подавит черноту, подобную горе (ср.: маленькая правда победит большую ложь);

ак «белый» → «белок»: **Оолдуң карааның агы** кыза берген. – Белок глаза мальчика покраснел.

кара «черный» → «зрачок»: **Карааның шырыңмазы биле каразын ак чүве шыткан.** – Роговица и зрачок глаза покрылся бельмом.

бак «плохой» → «нечто плохое, скверное»;

эки «хороший» → «нечто хорошее, доброе»: **Бак** келзе, **туттунма, эки** келзе, **салдынма** (посл.) – За плохое не держись, от доброго не отрывайся.

кырган «старый» → «старик»: **Кырган сегий** берген. – Старик поправился.

чарааш «красивый» → «красавица/красавец»: **Ажыл-үүле сының чазаан чаражым** [Сарыг-оол 1989: 195] – Работа украсила твой стан красавица моя.

Каям, **чарааш**, дузалажывыт. – А ну-ка, красавец, помоги.
ажыг «горький» → «горе»: **Ажыын эртип шыдаваан**. –
Не смог перенести своего горя.

чаиш «младенческий» → «младенец»: **Чассыдарда чаиш белен** (посл.). – Младенец на ласку отзывчив.

Чаиш дээш базынма, чавыдак дээш шоотпа (посл.) – Не обижай младенца, не насмехайся над безлошадным.

В тувинском языке встречаются отдельные примеры неполной субстантивации числительных, совершенно аналогичные примерам из русского языка.

ийи дугаар «второй» → «второе (блюдо)»: **Ийи дугаар эккелген** – Подали **второе**.

Приведенные примеры субстантивации качественных и относительных прилагательных, а также порядкового числительного относятся к случаям **узуальной субстантивации**, результаты которой в большинстве своем отражаются словарями. Наряду с этим встречается огромное число случаев **субстантивации окказиональной**, когда в контексте фразы осуществляется переход формы прилагательного, числительного или причастия в разряд существительных – это речевые лексические единицы. Такого плана субстантивированная форма для системы языка оказывается временной, и в словарном составе языка не задерживается. Например,

човаар «уставать, утомляться» → «уставание, усталость»;

чыргаар «блаженствовать, благоденствовать» → «блаженство»: **Човаары дүрген, чыргаары оожум** (посл.). – Усталость (приходит) быстро, а блаженство – медленно;

өжээнниг «мстительный» → «мститель»: **Өжээнниг өгге хонмас** (посл.) – Мститель в юрте не ночует.

кирген-үнген «вошел, вышел» → «входящие-выходящие, кто-то»: **Кирген-үнген аяк шайны амзааш баарлар**. [Ховалыг 1999: 3] – Входящие-выходящие, отпив пиалу чая, уходят.

санал бергеннер «выступили с предложением» → «выступающие, кто-то»; **Санал бергеннер демдеглээннер** [Монгуш 2006: 36] – Выступающие отметили.

мурнаан «опередил» → *мурнаанның* «опередившего, кого-то»;

соңнаан «отстал» → *соңнаанның* «опоздавшего, кого-то»: **Мурнаанның** *мөрүзү, соңнаанның шорuzu* (посл.). – Удача опередившего, вина опоздавшего.

Слова и словосочетания *човаар, чыргаар, өжээнниг, кирген-үнген, санал берген, мурнаан, соңнаан* выступают в качестве имен существительных только в приведенных предложениях, в качестве постоянных употребляются *шагзырааны, чыргал(аң), өжээн негекчизи, кирген кижии* или *аалчы, саналдакчы, мурнакчы, озалдакчы*.

Таким образом, и при узуальной и при окказиональной субстантивации можно говорить об образовании нового слова, т.е. субстантива, различие заключается только в отнесенности фактов: при узуальной субстантивации – к языку, а при окказиональной субстантивации – к речи.

Субстантивация в тувинском языке осуществляется синтаксическим способом, при котором другие части речи без специального оформления в определенном контексте приобретают предметное значение.

Например, *чырык* «светлый» → «свет, земля»: *Ынчалзадаа чырык көрүп, агаар дынып, өзүп келген* [Сувакпит 1995: 5] – Но вырос видя свет, дыша воздух;

чүгүрүк «быстрый, быстроногий» → «быстроногий, т.е. скакун»: *Херелдиг хун баалык ашкан чүгүрүк дег, узун дынын тырттырбайн кулбуртупкан* [Сувакпит 1995: 29]. – Лучистое солнце как быстроногий, переваливающий седловину, усккал, не давая поводья.

бир «один» → «один (из участников ситуации), кто-то»: *Кырган бергедээн – деп бир сагындыра аарак чугаалады*. – Старик в затруднении, – сказал **один**, как бы предупреждая;

чаи «младенческий» → «младенец»: *Чүрээм хөөкүй хензиг чаи дег давып, хөглээр* [Даржай 1994: 21] – Бедное мое сердце будет радоваться, подпрыгивая как младенец.

Существует мнение, что применение именных категорий падежа, числа и принадлежности является самостоятельным "морфологическим" способом перевода прилагательного или

причастия в имя существительное. В действительности причиной является семантическое переосмысление адъективов в субстантивы, и только в результате этого перед субстантивами, будь то окказиональными или узуальными, открывается возможности именного словоизменения.

При синтаксическом способе субстантивации переход прилагательных, глаголов, числительных, местоимений в разряд существительных закрепляется морфологически, т.е. подобно существительным принимают аффиксы принадлежности и множественного числа или изменяются по падежам, а также входят в различные сочетания со служебными словами.

Примеры морфологического закрепления субстантивов:

1. Аффиксами множественного числа

шевер «умелый» → *шеверлер* «умельцы»: *Сеткил чечээн дарганнап каан шеверлер бар* [Танова 2000: 45] – Есть умельцы, смастерившие цветок души.

чалыы «юный» → *чалыылыр* «юные, кто-то»: *Эң-не баштай сени көргөш, элдепсинген чалыылыр хөй* [Сарыг-оол 1973: 188] – Удивленных юных было много, впервые увидев тебя.

чарааш «красивый» → *чарааштар* «красавицы»: *Чечектер чарааштар – сеткил сөзү чечектер* [Сарыг-оол 1989: 197] – Цветы красавицы – слова (выразители) души цветы.

аныак «молодой» → *аныактар* «молодежь»: *Аныактар – ажы-төлүм, ада сеткил хуузу-биле сүмө-чагыг сөглөкседим, шүүтсүнмейн дыңнаңарам* [Сарыг-оол 1989: 245] – Молодежь – дети мои, по-отечески хочу дать совет, послушайте не обременяясь.

кырган «старый» → *кырганнар* «старики»: *Кырганнар бот-боттарыңче удур-дедир көрүшкөш, барык хары угда адап дүжүргөн* [Монгуш 2006: 11] – Старики переглянувшись, почти одновременно назвали.

2. Аффиксами принадлежности

чажыт «секретный» → *чажыды* «секрет (его/ее)»: *Сагыжыңга кирген кижээ чажыды чок* [Даржай 1994: 24] – Человеку, пришедшему по душе, (у него/ее) нет секрета.

уран «искусный» → ураным «искусница (моя)»: Чазаныпкан, кеттиниикен **ураным**, чазын үнген чечек ышкаш Дарыймаам [Сарыг-оол 1989: 195] – Похорошевшая, приодевшаяся искусница моя, как цветок, выросшая весной, Дарыймаа моя.

ынак «любимый» → ынаам «любимая (моя), кто-то»: Каяа-даа-ла кады чоруур мээң **ынаам** [Сарыг-оол 1989: 195] – Повсюду вместе со мной моя любимая.

бирээ «один» → бирээвис «один, кто-то»: Бир дугаар экзамен соонда **бирээвис** чаштай берген [Монгуш 2006: 18]. – После первого экзамена один из нас пролетел.

3. Падежными аффиксами

кежээ «трудолюбивый» → **кежээниң** «трудолюбивому, кому-то»;

чалгаа «ленивый» → чалгааның «ленивому, кому-то»: **Кежээниң** мурнунда – хүндү, **чалгааның** мурнунда – кочу (посл.). – Трудолюбивому – почет, ленивому – насмешки.

дыынмас «тупой» → **дыынмасты** «тупого, чего-то»;

дыңнаvas «непослушный, не слышит» → **дыңнавасты** «непослушного, кого-то»: **Дыынмасты** чаныыр, **дыңнавасты** чагыыр (посл.). – Тупого точат, непослушного убеждают.

элээр «трезвый» → **элээрни** «трезвого, кого-то»;

эзирик «пьяный» → **эзирикти** «пьяного, кого-то»: **Элээрниң** бажында, **эзириктиң** дылында (посл.). – У трезвого в голове, у пьяного на языке

хомудаачал «обидчивый» → **хомудаачалга** «обидчивому, кому-то»;

кошкак «слабый» → **кошкакка** «слабому, кому-то»: **Хомудаачалга** сөс аар, **кошкакка** дүк аар (посл.). – Обидчивому (любое) слово оскорбительно, слабому и пушинка тяжела.

хөөкүй «бедный, несчастный, жалкий» → **хөөкүйнү** «несчастливого, кого-то»: **Хөөкүйнү** көргенимде, кээрээр-дир мен [Даржай 1994: 12] – Когда вижу несчастного, то жалею.

ынакшаан «влюбленный, влюбился» → **ынакшаанга** «возлюбленный, кто-то»: ... **ынакшаанга** эргеленип таалал албаан [Даржай 1994: 16] – ... не наслаждался еще, ласкаясь возлюбленной.

4. Аффиксами множественного числа и принадлежности

дээр ~ *де-, ди-* «говорить, сказать» → *дээрлери* «говорящие, кто-то»: - *Ак тала тәптү эки ээлеп ап-тыр – дээрлери-даа бар.* – Были **говорящие**, что белая сторона хорошо закрепилась в центре (во время игры в шахматы – Л.К.).

келген «пришел» → *келгеннерни* «пришедших (кого-то)»: *Байырлалга келгеннерни залда уткуп тур.* – Пришедших на праздник встречают в зале.

ушкү «третий» → *ушкүлери* «третьи, кто-то»: - *Чоп шаптык кадып туруп бердиңер, боттары ойнаай-ла – деп, ушкүлери чурум туда бердилер.* – Почему мешаете, пусть играют сами – говорили третьи, поддерживая порядок.

5. Аффиксами множественного числа и падежа

чалы «юный» → *чалылырның* «юных, кого-то»: *Шаптык бертке торулбайн, чалылырның мурнунга чор!* [Сарыг-оол 1973: 189] – Не останавливаясь перед препятствиями, иди впереди юных!

чолдуг «счастливый» → *чолдуглар* «счастливые, кто-то»: *Чолдугларның өгбези деп чоргаар атта өлүр тын чок* [Сарыг-оол 1973: 242] – Гордое имя предок счастливых бессмертен.

6. Аффиксами принадлежности и падежа

күзээн «желанный» → *күзээнин* «желаемого, чего-то»;

сураан «искал» → *сураанын* «искомого, чего-то»: *Күзээнин чедер, сураанын тывар* (посл.). – Желаемого добьется, искомого найдет.

ырлаар «петь» → *ырлаарыңның* «пение (твое)»: *Ырлаарыңның арыг хоюун сагынгаштиң...* [Даржай 1994: 13] – Вспоминая чистое нежное (твое) пение...

эткен «кричал» → *эткенин* «крик (его)»: *Аян-оол оларның (аңгырлар) эткенин дыңнаарга: «Харлыг чер-дир, каяа хонаал, кайыын, чүден чемненип аал» деп иелээ чарыштырганзыг болган.* – Когда Аян-оол услышал их крик (турпанов), казалось, что они состязались вдвоем, говоря: «Снежное место, где приземлимся, откуда, что съедим».

Таким образом, субстантивация как продуктивный способ конверсии является одним из источников пополнения

словарного состава тувинского языка. Это сложное лексико-грамматическое явление языка, вызываемое комплексом условий лексического, морфологического и синтаксического уровня.

Литература:

1. *ЛЭС* – Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1995. – 685 с.
2. *Матвеева Т.В.* Учебный словарь: русский язык, культура речи, стилистика, риторика. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 432 с.
3. *Розенталь Д.Э., Теленкова М.А.* Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Астрель. АСТ, 2001. – С. 542-543.
4. *Даржсай А.А.* Собраний сочинений: стихи, поэмы. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1994. – 271 с.
5. *Даржсай А.А.* Шагар-оътта шалың (Роса в крапиве). – Кызыл, 1995. – 190 с.
6. *Монгуш В. Б.* Ыракка – ыянчыг, чоокка – чованчыг (Дальним – слышно, ближним – стыдно). Сборник юмористических рассказов и переводов. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2006. – 192 с.
7. *Мудрость народа: тувинские пословицы и поговорки.* / Составители О.К. Саган-оол, М.А. Хадаханэ. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1976.
8. *Сарыг-оол С.А.* Собрание сочинений. Том I. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1973. – 271 с.
9. *Сарыг-оол А.А.* Избранные сочинения. Том II. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1998. – 463 с.
10. *Сувакпит О.О.* Весна души: стихи. – Кызыл, 1995. – 144 с.
11. *Танова Е.Т.* Восславление земле тувинской: стихи. – Кызыл: Респ. типогр., 2000. – 94 с.
12. Кочевые цивилизации народов Центральной и Северной Азии: история, состояние, проблемы: Сборник материалов II Международной научно-практической конференции. – Кызыл-Красноярск, 2010. – С. 127-130.

Кара-оол Любовь Салчаковна

**ТӨРЭЭН ТЫВА ДЫЛ:
СӨС ТУРГУЗУУ, СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ**

*Учебно-методическое пособие
На тувинском языке*

Редактор *Е.К. Сенди*
Дизайн обложки *К.К. Сарыглар*

Сдано в набор. 18.05.2023. Подписано к печати. 31.05.2023
Формат бумаги 60×84 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Физ. печ. л. 5,6. Усл. печ. л. 5,2. Заказ №. 1820 Тираж 50 экз.

667000, г. Кызыл, ул. Ленина 36.
Тувинский государственный университет
Издательство ТувГУ